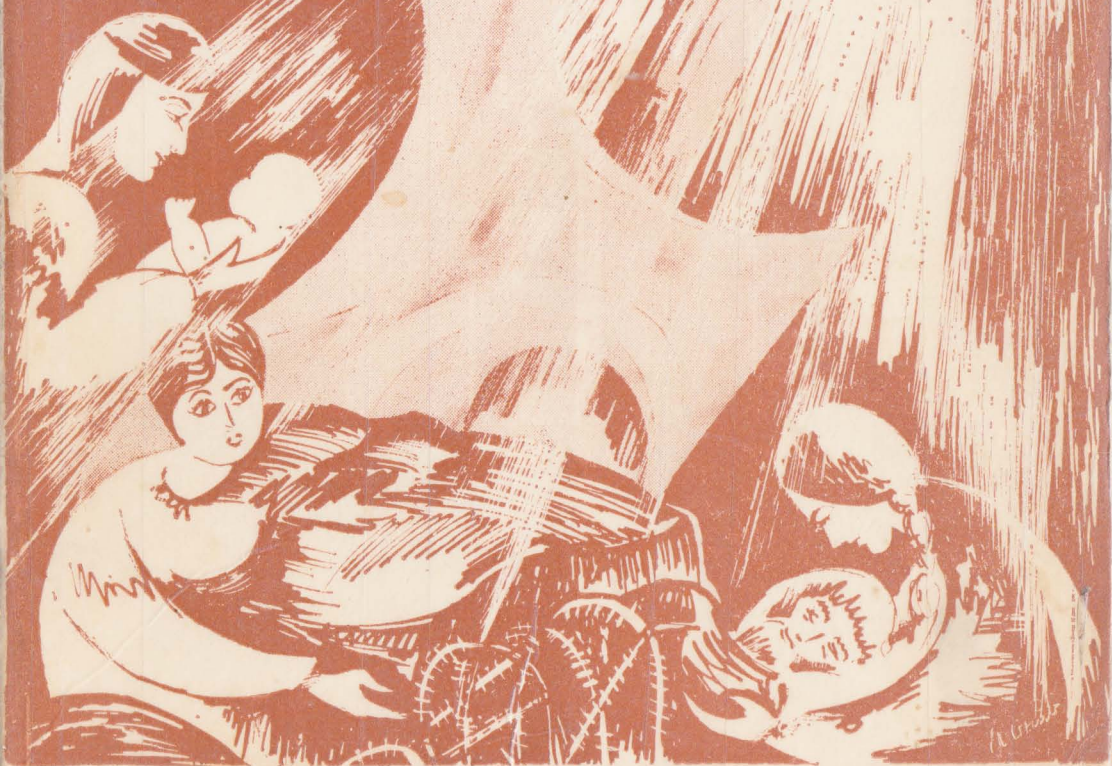

ЖИТТЯ

АНАТОЛЬ
ГАЛАН

Серед українських еміграційних письменників, що здобули велике число читачів, Анатоль Галан — він же Іван Евентуальний — займає одне з перших місць. Широкий діапазон його літературних здібностей зацікавив читачів, тож нічого дивного, що Анатоль Галан зайняв трішки місце в нашій літературі.

Сьогодні передаємо в руки любителів творчості А. Галана чергову його збірку оповідань п. з. »ЖИТТЯ«. Ця книжка виходить друком у 75-річчя Автора, тож побажаймо йому не лише успіху з нововиданою збіркою оповідань, але надісь побажаймо йому ще багато-багато років творчого життя. Бо письменницький талант, що наданий Богом Анатолеві Галанові — непересічний, тож і любителі його творчості не тільки із зацікавленням прочитають »Життя«, але й ждатимуть на появу чергових його творів.

Anatol Halan

LA VIDA

(Novelas)

THE LIFE

(Novelettes)

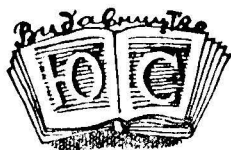
JULIAN SEREDIAK PUBLISHER

Buenos Aires — 1976

Анатоль Галан

ЖИТТЯ

(Оповідання)

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1976

Тираж 1.000 прим.

Обкладинка у виконанні мистця Ярослави Стеців.

© Copyright 1976 by the Publisher

IMPRESO EN LA REP. ARGENTINA
PRINTED EN ARGENTINA

Talleres Gráficos "DORREGO", Av. DORREGO 1102, BUENOS AIRES, T. E. 54-4644

П Е Р Е Д М О В А

Один філософ сказав: людське життя настільки многогранне й складне, що ми просто не можемо будьчому дивуватись.

Щодо »многогранности« особливо прогресує цей наш двадцятий вік, при чому — в найгіршу сторону, яка докраю обури-ла б людину минулого віку, виховану на усталених поняттях добра і зла.

»Учення« міжнародних пройдисвітів Маркса, Леніна та інших, всупереч християнським принципам, заронило в людські душі всеруйнуючу ненависть, викреслило те, що вважалося свя-тим, недоторкальним, зробило доменю право сильного.

У збірці оповідань »ЖИТТЯ«, здебільшого оснований на підсоветській дійсності, автор, Анатоль Галан, розкриває ту »безодню надіння«, в яку скочується людство, опановане згаданим ученням, змальовує жахливі картини примусу над волею особи, підпорядкованості тієї особи політичним розрахунком »сильних світу цього«. Ось здібний ідеаліст-юнак, що мав покликання до лікарської праці, поза бажанням обертається в »його високо-преосвященство« слухняного нінака в руках безбожної вла-ди. Правда, під кінець свого недовгого життя він збунтувався проти брутальних звершників, мав сміливість висловити прилюд-но те, що відчував, у що вірив, але від того навколишні обста-вини не змінились.

Ось цинічний по задумові большевицької верхівки »Інтер-буд«. Нічого »будуючого« там нема. Це, навпаки, розкладниць-ка організація, де все підпорядковане одній меті: будьякими за-собами домогтися панування в ще не опанованій комуністами країні. Тут допускається й підкуп, і отруєння молоді наркоти-ками, і безпардонна брехня, що тільки советський зразок дер-жавного ладу принесе людству задоволення й щастя.

Сталінська чорна доба начебто минула, про неї советська

преса, взагалі, уникає згадувати, але не минули сталінські методи упокорення людей в тюрмі народів. Сучасний диктатор СРСР Брежнєв навіть »переплюнув«
Сталіна, запровадивши, крім концентраційних таборів, так звані психушки, де здоровому суб'єктові ламають хребет, і він уже нездібний боротись, він вигінчений до кінця свого земного шляху.

Автор устами одного зі своїх персонажів зауважує: советський світ жорстокий і страшний, але й там люди живуть. Розуміється, мусять жити, наперекір отому жорстокому й страшному, мусять відстоювати свої людські права, відібрані »пролетарською владою«.

Майже всі сюжети Анатолія Галана просякнуті сумом, але нема в них зневіри в остаточній перемозі добра над злом. Автор переконаний у нескоренності своєї нації, він поділяє думку підсоветського в'язня Михайла Осадчого, який у своєму, виданому тут творі »Більмо«
так характеризує земляків: »Українці найзаядливіші в світі самостійники. Можете це серед них спостерігати. Вони дуже живучі. Наступіть їм на хвоста, вони його задишають і тікають. А потім їм хвіст виростає удруге«.

Отож, не здатись, не скласти зброї, поставити своїм девізом слова Лесі Українки: «Контра снем сперо», і тоді всі начебто грізні небезпеки збліднуть, і зостанеться, як горіючий смолоскип, єдина, приємлива для нас мета: Геть чужого господаря з нашої хати! Геть насильство над душею людини! Український народ не потребує опіки й сам собі дасть раду в майбутньому!

Видавництво

ЖИТТЯ

(Розповідь про власну долю)

1.

Наша родина була мішана, але дружня. Організувалася вона за два роки до революції. Тоді мій батько, Прохір Нестерович Бульбенко був учителем співів у чотириклясній школі й дяком містечкової Свято-покровської церкви. І впала йому в око не своя, а чужа дівчина Хана, дочка дрібного лавочника, Мусія Залмановича. Батьюшка Аристарх, коли почув про намір свого дяка одружитися з Ханою, сказав йому:

— Прохоре, ти здурів. Чи тобі не вистачає своїх дівчат? Ти подумай, яка це морока — звертатися до консисторії за дозволом, потім вихрещувати дівчину, потім обертати її в християнку, щоб вона виконувала всі християнські приписи й навчала виконувати їх своїх дітей. Покинь, Прохоре, чудні забаганки, бож вони до добра не доводять. . .

Але батько був незламний і стояв на своєму, навіть огризнувся, хоч і дуже шанував батьюшку.

— Отче, — сказав він, — не ви ж одружуєтесь, а я. Ваша справа духовна, моя — світська. Крім того, я вже переступив через юнацький вік і перевиховувати мене трудно.

Батько ж Хани, лавочник Мусій, повівся зовсім відмінно від шолом-алеїхемівського Товії-молочара, не влаштував своїй дочці, якій ледве минуло сімнадцять років, жодних «сцен», не картав і не проклинав її, а тільки сказав:

— Хвороба на мою голову! Цього мені ще бракувало!

І на тому заспокоївся, бож не міг нічого поганого закинути Прохорові, ставному, гарному, ще й голосистому парубкові, який завжди шанобливо скидав шапку перед Мусієм Залмановичем і вітав його з повним респектом:

— Здорові будьте, Мусію Залмановичу, хай Бог дає успіх вашій торгівлі!

А який Бог — про те Прохір не згадував, бож Бог начебто один, а те, що його по-різному називають, не має значення.

Отож, Хану охрестили, назвали її «Марія», а в побуті «Маня», тоді повінчали з батьком, і стали вони, як кажуть, жити-поживати й добра набувати.

Точно за рік після шлюбу, народився я, Никодим Прохорович, а ще за рік — моя сестричка Люба. Ну, що ж, діти, як діти, нічого вони не розуміють.

Трохи розуму прийшло до нас років за п'ять-шість, коли численна рідня збиралася в нас на Великдень, або на храмове свято.

— Чому ти, мамо, так багато запросила гостей? — питав я матір.

— А де ж я подіну наших жидків? — відповідала вона. — Не чужі ж вони нам. . .

Жидків? Батько цього слова ніколи не вживав. Я чув на вулиці, що так називали деяких містечкових хлопців, а вони відлаювались і казали:

— Сам ти дурень!

Для чого це було, я не знав.

Крім маминої рідні, отих жидків, була ще й батькова — два брати, Григорій і Олексій, а сестри не було жодної.

За столом усі сиділи тихо, аж поки не підп'ють. Тоді починалися голосні розмови, здебільшого про містечкові справи й дещо про політику, оскільки вже загіздила в нас советська влада, і без політики ніяк не можна було обійтись.

Так ось, та «жидківська» рідня бувала в нас на Ве-

ликдень і на храмове свято, а ми в неї на свято «Пейсах». Свято це було веселе й співуче. Особливо запам'яталась мені одна, як казали, «застільна» пісня:

Ломир алле нейнем, нейнем,
Немен а біселе вайн,
Немен а біселе вайн...*

Тоді дід Мусій наливав мені у кравецький наперсток солодкого вина й казав:

— Випий і ти, внучку, щоб не цурався людей, а жив з ними в мирі і згоді, як ось я живу з вашими гоями...

Що таке «гой» я довідався пізніше, та це на мене особливого враження не справило, бо дід мене дуже любив і завжди частував цукерками.

Дивна річ, як природа розподілила між мною й сестричкою фізичні риси батьків. Я вдався в тата — кремезний із широкими плечима, високий, ставний, а сестричка ніжна, кучерява, як мама й я, тільки світла, а не чорна, повна протилежність братові. Тато, під впливом свого релігійного світосприймання, називав її «ангелом во плоті», а мене «біблійним Самсоном».

У мами, крім батька Мусія Залмановича і його дружини Фрейди Аронівни, було ще два брати й дві сестри, Бела та Фаня. Особливо мені подобалась тітка Бела, з блакитними очима і з підкинутими догори, наче здивованими бровами. Вона була на два роки старша від мами, але така чудова, що я в своїй дитячій простоті думав: «І чому батько одружився з мамою, а не з тіткою Белою?» Хоч і наша мама, з білорожевою шкірою обличчя і з «ямочками» на щоках була гарна, як картинка.

В тітку Белу, мабуть, було закохане все містечко чоловічого роду, бо хлопці не давали їй проходу із своїми залицяннями, але вона чомусь не поспішала заміж і часто прибігала до нас та допомагала мамі в господарстві. Я не відходив від Бели, терся біля неї,

* Ми всі повинні сьогодні випити трохи вина.

як цуценя, й без кінця цілував її в губи, в ніс, в очі. Мама сміялась:

— Ось відіб'еш ти в мене дитину. Ач, як вона тебе любить!

Советську владу наша родина і з батькового і з маминого боку не дуже поважала.

— Розбійники! — казав батько. — Чомусь заважає їм церква. Знову податок на неї підвищили.

Оподаткували не раз і Мусія Залмановича, а врешті він був змушений відмовитись від приватної торгівлі й пішов працювати до кооперації, влаштувавши там же й свого молодшого сина Арона. Старший, Борис, урахувавши ситуацію, а перед тим встигши закінчити юридичний факультет, записався до партії й був якоюсь «шишкою» в самому ЦК КП(б)У. Для маскування, аби менше кололи очі «жидівським походженням», — бож в СРСР антисемітизм ніколи не припинявся, — Борис змінив своє прізвище, став називатись «Кілерог», наче б на чужинний зразок. Але це нове прізвище швидко розшифрували, прочитавши його з кінця. Виходило «Горелік». Та все ж таки, він мав неабиякий вплив у ЦК, і до нього посунула за протекцією вся численна рідня жидівського й українського походження. Кілерог-Горелік хапався за голову й казав:

— Щоб я був такий здоровий, як ви всі мені набридли!

Та де ж ти подінеш рідню? І він порекомендував мого батька, Прохора Нестеровича, на керівника обласного співочого ансамблю, обох моїх дядьків, Бульбенків, що мали середню освіту, влаштував учителями семилітки, а свого батька — завідувачем продуктової бази.

Ми вчилися в семилітці, піонерствували й комсомольствували, але не дуже переймались виховними комуністичними гаслами, бож батько на самоті нас навчав:

— Ви те все в одне ухо впускайте, а в друге випускайте. В першій мірі будьте людьми, не робіть зла

ближньому, не піддавайтесь диявольським намовам. Потихеньку, якщо вже не можна відверто, віруйте в Бога, бож Бог вічний, а власті міняються, ми це бачили не раз. . .

Час ішов. Нам треба було поступити в якийсь ВУЗ. Ну, й куди за протекцією? Розуміється, до дядька Бориса. Він прийняв нас у своєму службовому кабінеті й привітав нас так:

— Здрастуйте вам, пожалуста! І ви тут? Хочете вчитись у Харкові? Та вчіться собі на здоров'я. Підеш у медичний?

Це запитання було звернене до мене. Я відповів:

— Піду, дядю. Медичний — це добре.

За сестру дядько Борис вирішив сам:

— Ти, здається, маєш здібності до музики. Значить, поступай у музичний технікум, а потім у консерваторію. Будеш ти артисткою, чи ні, не знаю, а вчителькою музики можеш бути напевно. Це вже якась стала професія, не пропадеш.

Отож, за того впливового дядька Бориса тримався весь наш мішаний рід. Навіть мій батько, Прохір Нестерович, уже на посаді керівника співочого ансамблю, набрався нахабства й поїхав до дядька клопотатись про ув'язненого батюшку Аристарха. Дядько насупився й сказав:

— Прохоре, тільки тому, що ти держиш мою рідну сестру й доводишся мені законним швагром, я не пошлю тебе до чортової мами. Уяви собі: я, завідувач відділу юридичних справ при ЦК КП(б)У буду старатися про звільнення попа, який розсіває опіум для народу і згідно з ученням Маркса-Енгельса-Леніна, мусить бути ізольованим від суспільства. . .

— А ти, Борисе, дій не сам, а через когось, — підказав батько.

— Через когось? Ти хитрий мужик, але маєш рацію. Добре, твій піп буде звільнений, тільки попередь його, щоб поводив себе тихіше від води, нижче від трави, бо інакше. . .

Забув я ще сказати, що моя тітка, красуня Бела,

ще коли ми з сестрою вчилися в середній школі, виїхала до Москви й там уполювала якусь «шишку», навіть більшу від Бориса, одружилася з тією «шишкою» й попереджувала в листах нас, дітей, себто, її племінників:

— На випадок чогось, тікайте в Москву. Мій старий (чоловік тітки Бели на десять років був від неї старший) зробить усе, про що я його попрошу. Розумієте?

Ну, ми, значить, училися в Харкові до половини 1932-го року, а як почалась добровільна колективізація, а за нею недобровільний голод, підтягнуло нам із сестрою животи й вирішили ми скористатися з запрошення тітки Бели. Справу переводу з одного навчального закладу в другий легко полагодив той же дядько Борис. А в Москві... Боже, нам такого ніколи й не снилося. Ми жили в чоловічому й жіночому гуртожитках, жили дуже скромно, як пролетарські студенти, а тут — квартира з чотирьох кімнат і кухні, веранда з шостого поверху. Любуйся на матушку-Москву, скільки влізе. Наш новий дядько, Ісак Шпіцберген сказав нам:

— Ви гарні діти, щоб я такий живий був! Трохи мені не подобається, що ви розмовляєте южно-руським наречієм, та якось воно прийде до норми. Отже, маєте собі по кімнаті, свої справи полагоджуйте з тіткою, себто, з мою дружиною Белою, менше звертайтеся до мене, бож я зайнятий державним будівництвом, дуже мало маю часу для приватного життя. Ауфвідерзук!

Москва нас просто очарувала. Після української провінції, навіть після Харкова, це було небо і земля. Продуктів харчування — завалились. З одягу і взуття — що хочеш. Недарма всіх туристів-чужинців насамперед пхають у Москву. Подивіться, мовляв, як у нас добре, і не вірте ворожій пропаганді, що змальовує життя в ССРСР чорними фарбами. Які там, до біса, чорні фарби!

Так ось, почали ми з Любою навчатись у Москві.

Тітка Бела була нам, як рідна мати. Тільки що схо-
чемо, вже й є. В оперу, в театр, у кіно — ходи хоч
кожного вечора, за дядьковою спеціальною перепуст-
кою. Труднощі? Жодних труднощів у Москві ніколи
не було. Тітка Бела казала:

— Край треба викликати сюди всю нашу рідню.
Ну, хоч не всю, але в першу чергу вашу тітку Фаню.
Там, у провінції, вона ще ходить незаміжня, хоч і гар-
на, а тут ми її швидко одружимо. Уяви собі Никоди-
ме: тітці Фані вже 27, доки ж чекати? Але куди ми її
приткнемо? Є, правда, ще одна кімната, начебто віль-
на, та вона для тимчасово приїжджих, скажімо. для
твоїх батьків, Никодиме, абож для моїх кооператорів.
Якщо Люба погодиться, хай тітка трохи поживе з нею.

Розуміється, Люба погодилася з пошани до добра-
чої Бели, яка могла б і не питати про згоду, а просто
наказати посунутись.

Фаня була сміхотлива, як дитина. Вона десь тро-
хи вчилась, а потім вирішила, що досить, бож для дів-
чат головне — вродливе обличчя й знання кухонних
справ. Широке знайомство тітки Бели дало їй можли-
вість заізнатися з цікавими молодими людьми, і вже
за два місяці по приїзді в Москву, Фаня стала мадам
Смирновою, дружиною завідувача якоїсь поважної
торговельної установи. Про цю родинну новину Бела
дипломатично повідомила батька, Мусія Залмановича
й маму Фрейду Аронівну. Батько на повідомлення від-
повів таким листом:

«Хвороба на мою голову! Щоб я такий здоровий
був, як мені щастить із тими гоями. Та вже хай бу-
де, як є. Пересилаю своє батьківське благословення
Фані й бажаю їй не забувати бідну рідню на Укра-
їні, де, до речі сказавши, хапають тепер і винного
й невинного та кудись вивозять, очевидно, не на ку-
рорт. Я помагаю Прохорові й Хані, бо вони на скуд-
ному пайку, ледве животіють. Хай мої внуки ста-
ранно вчаться й не повертаються на Україну. При-
віт їм і твоєму чоловікові, а моему зятеві, Ісакові».

Тим часом настав грізний 1937 рік. Несподівано

ув'язнили дядька Кілерога-Гореліка. Тітка Бела просила й благала свого Шпіцбергена, аби він поїхав до Харкова та виручив, але високий московський урядовець відповів:

— Ша! Не кажи дурниць, Бело. Я поїду, а мене там посадять також. Треба діяти не особисто, а через когось...

І справді, десь за пару місяців у нашій квартирі з'явився дядько Борис, худючий, як жердина, і мовчазний, як мумія.

Дядька Бориса оселили у вільній кімнаті «для приїжджих» і наказали всім нам його не турбувати, але я таки не втерпів і спитав його:

— Дядю, за що вас арештували?

— За український націоналізм.

— За український?

— Так, не за жидівський, а саме за український.

Вони ж бо того націоналізму бояться, як страшної пошести, бояться, щоб Україна не домогалася належних їй прав, не спробувала відділитись від Росії, бо тоді Росія так само буде пухнути з голоду, як Україна.

— А били вас, дядю, в тюрмі?

— Ще й як били, хлопче, бодай би їм добра не було!

— А де ж ви тепер працюватимете?

— Не знаю. Добиватимусь реабілітації. Може, Ісак знову піддержить, він же впливовий.

2.

У 1940-му році я дістав диплом лікаря і влаштувався недалеко від Москви, всього за дві години їзди електричкою. Тому часто відвідував Шпіцбергенів і Смирнових. І ось одного разу, це вже був початок 1941-го року, покликала мене тітка Бела в окрему кімнату, замкнула двері й сказала:

— Никодиме, ти вже доросла людина, ще й лікар. Ти мій улюблений племінник, і я від тебе не можу мати таємниць, тим більше, що справа близько торкається

ся твоєї й моєї родини. Отож, мій хлопчику, бери на тиждень відпустку, їдь до Харкова й забирай усіх — діда, бабу, маму, тата й мого брата Арона. Ісак трохи почмихає носом, та вже якось розселимось і влаштуємось.

— А чому це ви так надумали, тіточко? — запитав я.

— Тому я надумала, що незабаром почнеться війна з німцями, які напевно дійдуть і до України та нищитимуть усіх жидів.

— Що ви кажете, тіточко?!

— Так. Я знаю. З дуже засекречених джерел... через Ісака. Не буде жодного війнятку, всіх нищитимуть, навіть таких мішанців, як ти і Люба.

— А чому про це не попередять населення України?

— Не попередять, бо їм жидів не шкода.

— Це ж страшно!

— Страшно, хлопчику, та що ж ми можемо зробити? Хіба врятувати своїх, ну, й шепнути декому з близьких знайомих, аби якнайшвидше тікали.

Була мені морока з батьками, бож ніяк не хотіли їхати.

— На твою голову сідати? — питав батько. — Ти й сам ще ледь пір'ям обростаєш, а вже запрошуєш нас? Я, правда, щось собі знайду, без праці не буду, а мама добра кравчиня, тут має скільки хоч замовлень, а там?

Я сказав:

— Тату, коли йдеться про життя, або смерть, за кравецькі замовлення триматись не треба. Спакууйтесь краще!

— А я в те не вірю, — далі упирався батько. — Мама хрищена, яка вона жидівка? А я з діда-прадіда Бульбенко, ні в арміях, ні в партіях не був, нікому нічого не винний, співаю собі та й годі.

Тоді я вперше розсердився на батька.

— Тату, — кажу, — Прохоре Нестеровичу, якщо ви хочете, щоб я вас силою запхав на візника, а потім до вагону, то я це зроблю. Ви ж бачите, що я вдався не в тендітну маму, а в вас...

І я показав батькові свої півкілограмові кінцівки, ще й поворушив ними для більшої переконливості.

— Добре, — погодився батько, — тепер, бач, яйця курей учать, поїдемо до твоєї Москви. Тільки знай, що врешті на моє вийде. Якщо прийдуть на Україну німці, то нікому нічого не зроблять, бож вони культурні.

І ми поїхали. Я, мама, тато, дід Мусій, баба Фрейда й дядько — кооператор Арон.

Усю цю компанію я здав на руки тітці Белі, а батьків узяв до себе. Розташовуйтесь, — кажу, як хочете. Одна кімната моя, друга ваша, а третя в запасі. Є в мене картопля, буряки і все інше ось там, у кладовці. Хай цим усім порядкує мама, бож я на роботі й від дев'ятої до п'ятої мене вдома нема.

Отже, прожили ми спокійно кілька місяців, і я переконався, яка благодать, коли в хаті порядкує мама. Все там було прибрано, все стояло на місці, а коли повернешся з роботи, не треба тобі лагодити якийсь консервований обід. Обід свіжий, запахуючий уже стояв на столі, а мамин обід, такий смачний, що іншого було зовсім непотрібно.

Тато мій довго без діла не сидів, улаштувався нічним сторожем великої крамниці, кажучи:

— Я хочу їсти свій хліб, а не хліб з милости, хоча й синовій.

На цьому ґрунті в нас були суперечки, я повставав проти такого поділу на «моє» й «твоє», доказував, що тато вже старий, а я молодий, і тому на законній підставі мусить користатися з синових матеріяльних досягнень, бож він свого часу чимало вклав турботи й грошей у його навчання.

На це тато відповідав:

— Не хвались, на рать ідучи, а хвались, ідучи с раті... Бач, який занозистий! А як ти, лікуючи людей, сам захворієш? Хто буде тебе доглядати? Та ж тато й мама. Не валяй дурня, синку, всі ми під Богом ходимо.

Незабаром до нас приєдналася й сестричка Люба. Вона вже кінчала консерваторію, грала на піаніно так,

як мітичний бог Еол, готувалась до випускного іспиту. Тітка Бела й дядько Ісак не хотіли відпускати її зі своєї квартири «на провінцію», себто, за дві години їзди від Москви.

— Щоб я такий живий був, — казав дядько Ісак, — як люблю нашу Любу. Бог не дав мені дітей із Белою, хоч ті діти, я певний, були б не гірші від небесних ангелів, і тому я вважаю Любу за свою дочку. Шкода, дуже шкода мені її, але що ж! Вона хоче їхати до брата, до своїх рідних тата й мами. Хай їде. Тільки пам'ятай, Любо: в цей непевний і я б сказав дурний час, не забувай, що в тебе є хоч і не рідний, а так би мовити, «зведений» дядько Ісак, і він тобі завжди готовий допомогти в міру своїх сил і спроможностей. А спроможності в мене... Ша! Я навіть іноді із самим Сталіним балакаю, і Сталін прислухається до моїх слів, хоч і не дуже любить наше жидівське плем'я.

Чи треба згадувати, що спритний Шпіцберген ментально влаштував мого діда й дядька Арона в Москві, на добрі господарські посади, а дядька Бориса Кірелога-Гореліка, після поновлення в партії, було виряджено аж на Далекий Схід, знов же, як партійного інструктора-юриста.

І так ми всі щасливо жили аж до 22-го червня 1941-го року, коли то німці напали на Советський Союз, і на смерть переляканий «вождь народів» у своїй промові 3-го липня вперше назвав громадян СРСР «братами» і «сестрами».

Почалась мобілізація призовних років. Мене взяли в перші ж дні війни й вирядили у прифронтовий шпиталь. Спочатку було мені тяжко. Молодий лікар з однорічним стажем не був достатньо підготований до будьяких операцій. Пам'ятаю першу операцію, коли довелося відтинати пораненому воякові ногу. Тепер аж смішно, а тоді... Знечулення чомусь не дуже вдалося. Я відтинаю ногу, а вояк кричить і плаче від болю. І я плачу, так мені було шкода молодого хлопця. Добре ще, що мав тверду руку, не покинув операцію, а довів її до кінця. З часом проте набрав належної вправності

й цілком спокійно відтинав ноги та руки, виймав уламки заліза й кулі з вояцьких тіл, зшивав подерті животи. Відпочинку майже не було. Переспийш три-чотири години і — досить.

До половини другого року війни дістав я звання «капітана медичної служби» й орден Червоного прапора начебто за відвагу. А яка там, прости, Господи, відвага! Ну, звичайно, десятки разів був під бомбами, але нікуди не тікав зі свого шпиталю, різав та й різав і вдень, і вночі, себто, лікував.

Шпиталеві завжди давали можливість прорватись на схід раніше від війська, то ж ми не потрапляли в німецьке оточення, були в більш-менш безпечному місці, а поранених привозили до нас поїздами й літаками. Власне, першого року війни ми знали тільки відступ. Німці перли, як божевільні. Не встигнеш десь розташуватись, а вже наказ: згортатися й відступати на 50-100 кілометрів.

Полегло нам після поразки німців під Сталінградом. Тоді вже почали наступати ми, себто поволі повертатися на втрачену нашу територію.

І ось на тій відвойованій території розповіли мені люди, як поводитись, за висловом мого батька, «культурні» німці. Вони вистріляли не тільки всіх жидів від немовляти до немічного старця, а й тих, що мали в собі частку жидівської крові. Повторюю, частку, десь у позаминулому поколінні, а таких мішанців, як ми з Любою, вважали повними жидами й не подивились би на наше козацьке прізвище «Бульбенки».

Німці настільки залили гарячого окропу за шкіру людности своїм брутальним ставленням і здирством, що вона, не мавши підстав любити советську владу, молилась за її повернення. Один старий дядько з розкуркулених щиро сказав мені:

— Отож, докторе, і ті сволочі й ці сволочі, так ці ж хоч свої.

Я ще раз із подякою згадав тітку Белу за її вчасне попередження. Коли б не вона, то вже не знайшов би й могили моєї мами.

На відвойованій території все було сплюндроване, виглядало, наче після татарського наскоку. Люди, в яких було розбомблено хати, жили в землянках, як печерні їх предки, порпались коло своїх земельних латок, аби щось виростити й призапасити на зиму.

— А як же буде тепер? — питали в мене. — Чи не заберуть і цих латок за те, що не евакуювались, а лишилися під німцями?

І що я міг їм відповісти? — О, ні, кажу, хай Бог боронить! Латок не заберуть напевно, а може, й колгоспи розпустять, бож Сталін обіцяв... А сам думаю: «Розпустять, аякже! Нема їм вигоди розпускати колгоспи, бо тоді кожний буде сам собі господар, і вже він даватиме хліб, якщо схоче, а не йому будуть давати».

Я особисто, під впливом родинного виховання, давно вже не був прихильником советської влади, а що змусили мене на фронті записатись до партії, не моя вина. Тоді всі записувались, і спробував би хтось відмовитись, або сперечатись.

Довелось мені проходити й через те містечко, де я народився. Там учителювали два мої дядьки по батьківській лінії. Розшукав дядька Олексія, колись такого веселого, а тепер похмурого й мовчазного. Тітка Ганя почастивала мене картоплею в мундирах, трохи помашеною конопляною олією, й самогоном-перваком.

— А де ж мої двоюрідні брати, дядю? — запитав я Олексія.

Дядько і тітка втерли сльозу.

— Славко забитий, а Євген ще воює, оце позаминуло тижня мали від нього вістку.

— А дядько Григорій?

— Григорій... .

Олексій прочинив двері, переконався, що за тими дверима нікого нема, а тоді сказав:

— Понесли чорти нашого Григорія співпрацювати з німцями. Він був бургомістром у сусідньому містечку, а як ви почали наступати, повівся разом із во-рогами.

— Сам, чи з родиною?

— З родиною, з отими своїми двома гарними дівчатками. Казав: на милість большевиків покладатись не можу, вони не прощають нікому, отож, не пошкодують і дівчат. Що буде, те й буде, а тут мені вже лишатися не можна.

Дядько Олексій знову змахнув з очей сльозу й довірочно сказав:

— Та й мені, племіннику, не дуже світить. Я, правда, з німцями не мав нічого спільного, будь вони прокляті, але ж не виїхав на евакуацію, лишився під окупантами, і вже за це обов'язково пришиють мені якусь паскудну справу, хоч би й ту, що втік мій рідний брат.

Мені стало шкода Олексія.

— Знаєте, що, дядю, — кажу, — віл не мусить чекати, поки його вдарять довбнею по голові. Катайте в Москву, себто, за Москву, до мого батька, а вашого брата. Отак і заметете свої сліди.

Дядько ожив.

— А й правда, — каже, — чому я не додумався до цього раніше? Колись був такий «крилатий» вислів: усі шляхи ведуть до Риму. А в теперішніх умовах виходить, що всі шляхи ведуть у Москву. Мій брат, а твій батько Прохір доброї душі людина, і такої ж доброї душі твоя мати Маня. Йй-бо, поїду. Десь там улаштуюсь, хай не вчителем, звичайним робітником, але їстиму свій хліб, нікому не буду тягарем. Дякую тобі, племіннику, за розумну пораду.

Тим часом наші гнали німців далі, до їхнього «фатерлянду». Гнали, як поганих котів, що нашкодили. Я — лікар, людина, можна сказати, цивільна, хоч і в військовій уніформі. А в цивільної людини інші думки. . . «Давали життя» німцям, ох, давали! Від того «давання» робилось мені іноді моторошно. Ну, скажіть, будь ласка, при чому тут були німецькі, ще неповнолітні дівчата? А їх же гвалтували й забивали після цього, як шелудиву худобу. Гірко й гидко було дивитись! Пробиував захищати, але з того нічого не виходило.

— Ти, лікарю, — казали мені, — знай свою справу, а в політику не втручайся.

— А хіба гвалтувати дівчат політика? — наївно питав я.

— Так, політика. Вони, німці, гвалтували наших дівчат, а тепер ми гвалтуємо їхніх. Знаєш, як сказано в Біблії: «око за око, зуб за зуб». Нема чого з ними панькатись.

І я мовчав. На сором собі, мовчав. Бо й що я міг зробити?

Пригадую таку подію. Спіймали десь наші солдати дівчину, зовсім молоденьку, років 17-18, блакитнооку, золотоволосу, гарну, як мадонна, привели на шпитальне подвір'я, стали здирати з неї одяг. А дівчина дрижить, не борониться, бож знає, що не сила її. Тільки з очей капають сльози, такі великі, як горох. Я в той час вийшов на подвір'я, подивився на неї й мені уявилося: а що, коли б це мою сестру Любу отак роздягали та готувалися гвалтувати? Не знаю, звідки взялася в мене ота лють, що підкоряє людей. Наблизився я до солдат і сказав:

— Товариші, даю вам слово чести, що перший, хто доторкнеться до цієї дівчини, ляже трупом. Зрозуміли?

Я не мав при собі зброї, був у білому лікарському халаті, на шиї в мене вісив стетоскоп для вислухання серця. Оце й усе. Але солдати знітилися, відійшли на бік, і я лишився віч-на-віч із дівчиною.

— Де твої батьки? — спитав я.

— Нема. Тато забитий, мама забита. . .

— Тато воював?

— Ні, не воював ніколи. Він був інвалідом, без руки, мав дрібну торгівлю.

— А чому він загинув? Чому загинула мама?

— Від бомби. Бомби нікого не милують. Мене помилували, але ж ось. . . я маю гірше від бомби.

Я взяв дівчину за руку, завів її до шпиталю й сказав:

— Отут є комірка для обслуги, і ти почувай себе в ній, як дома. А коли хтось спитає, чому ти тут, ска-

жи, що так розпорядився лікар Бульбенко. Запам'ятаєш?

— Буль-бен-ко? Запам'ятаю. Буль-бен-ко. Дай вам, Боже, щастя, докторе. Ви ж доктор?

— Так, доктор. У вас нічого не треба відрізати? — пожартував я.

— Хібащо душу. Щоб вона не бачила того зла, яке спіткало Німеччину. А що я робитиму далі?

— Будете в мене медсестрою. Тут якраз є поранені німці, то ж ви з ними легко порозумієтесь.

І ось дістав я «хворобу на свою голову», як говорив мій дід Мусій. Так би мовити, взяв шефство над чужою дівчиною, мусів нею опікуватись. Ірма. Її ім'я було Ірма. Я не міг тоді думати про якусь любов. До війни не встиг, а під час війни було не до того. Та за мною завжди стежили блакитні, як небо, очі, я відчував їхнє доторкання до моєї душі. Не було кращої медсестри в моєму шпиталі, як та чужа Ірма.

3.

У кінці третього року війни дали мені тритижневу відпустку, щоб два тижні погуляв, а третій — на до-рогу. Був уже я тоді полковником медичної служби, з сімома орденами, і мені «козирили» лейтенанти, капітани й підполковники. Та чомусь мене те козирення не зворушувало. Я від природи не був честолюбний, ні до якої влади не прагнув, політики не любив. Хай цим займаються інші, — думав я, — а Бульбенкам воно не потрібно. Може, я й помилився. Може, якраз треба було брати ініціативу в свої руки Бульбенкам. . . Але яку ініціативу? Одягання намордників на роти людства? Нищення того людства в ім'я химерної ідеї комунізму? Ні, це не для нас. Нам — аби ніхто не чіпав, не душив за горло, давав можливість мислити й жити по-своєму. Словом, я був прихованим націоналістом, і що дивно, такими ж прихованими націоналістами були мої жидівські свояки, від діда Мусія

почавши. Для них батьківщиною була Україна. Українська мова давно витиснула жидівську, вони тільки лаялись по-жидівському, бо там знаходили більше дошкульних слів.

Отож, полетів я в Москву. Тато і мама давали собі раду, сестричка вже давно викладала музику, мала кількох приватних учнів, дітей «шишок», які щедро платили за навчання. Десь у провінційній школі влаштувався й дядько Олексій, який, до речі, для конспірації, «відрубав» половину свого прізвища й за паспортом називався «Алексій Буль».

За пару днів поїхав я відвідати тітку Фаню, діда, бабу й тітку Белу. Фаня Смирнова, весела молодичка, хвалилася своїм сином Владленом (Владимір Ленін), а Йван Смирнов тим, що він незамінний працівник на фронті постачання столиці й тому його не шлють на военний фронт.

— Там, — казав він мені, — аби здорові руки та ноги, а голова не дуже потрібна. Я ж маю голову, яку цінить наш уряд, бо знає, що без Смирнова забракне в Москві харчів, почне дохнути й Москва. Отож, докторе й швагре, не думай, що тільки фронтний вояк має першенство. Економічний геній потрібний не менш від бойового генерала.

Я не сперечався зі Смирновим, не хотів псувати з ним добрих взаємовідносин, але подумав: «Далеко тобі, "генію", до генерала. Тому тебе не беруть на фронт, що маси високу протекцію, в першу чергу постачаєш не московську людність, а тих, високих»...

Та хрін із ним, із Смирновим. Такі в огні не горять і в воді не тонуть. Отож, поїхав я до резиденції тітки Бели. Там населення поменшало, бо Шпіцберген і дядько Арон були на фронті. А Бела... Вперше я бачив жінку, яка не старілась. Їй можна було дати не 47, а 30, навіть моя мама в свої 45 років виглядала старша за неї. На radoцax від зустрічі, я підкинув тітку Белу аж під стелю, а вона, перелякавшись, сказала:

— Ну, ти, племінничку, нівроку ведмідь, тобі ко-

вальським молотом орудувати, а не ланцетом, щоб ти здоровий був!

Баба Фрейда, яка була при цьому, зауважила:

— Бульбенки всі здорові, як бички. Я ще знала старого Бульбенка, батька нашого Прохора, так той залізні кочерги гнув, їй-бо, правда! Схопить кочергу й зігне, та ще й зав'яже її вузлом. Ніхто з ним не відважувався борюкатись.

Бела похитала гарною голівкою й сказала:

— Пора б тобі, племінничку, одружитись. Бач, полковник, заслужений, кожна дівчина пішла б за тебе.

Я був у веселому настрої й відповів:

— Я б з вами одружився, тіточко. Ви ж моя любов від дитинства.

— Зі мною? Хіба ж з тітками одружуються?

— Ще й як одружуються. Мені розповідали, що в Австрії, в горах, де обмаль землі й родина не хоче випускати її зі своїх рук, дуже розповсюджені шлюби між дядьками й племінницями, між двоюрідними братами й сестрами.

— То вже дурне, — сказала Бела. — За це колись помститься природа, як не в другому, то в третьому поколінні. Ти ж лікар і мусиш знати про наслідки від змішування близької крові. Чому людство відмовилось від співжиття родами? Не тому, що це «гріх», а тому, що народжувались каліки, слабоумні, а то й зовсім ідіоти. Хочеш, я знайду тобі гарну дівчину?

— Ні, тіточко, мені зараз не до дівчат. Хай мине війна, а тоді подумаємо...

У кінці цієї розмови, повернувшись з міста, до кімнати зайшов дід Мусій. Тепло привітавши мене й своїм звичаєм вигукнувши «Щоб я був такий здоровий, як тобі пасують полковницькі погони!», він урочисто витягнув щойно куплену газету й запитав:

— Ви чули новину?

— Яку новину?

— А ось...

На першій сторінці було надруковано:

«За виключну відвагу, що спричинилася до вряту-

вання цілої військової частини, капітанові А. М. Горелову присвоїти звання майора й нагородити орде- ном Суворова».

— Який це «Горелов»? — запитав я.

— Який? Та ж твій дядько Арон. Бачиш, «А. М.», значить, Арон Мусієвич.

Дід від повноти почуття аж ляснув собі по лобі.

— Ти дивись, хто б міг подумати! Почав із сер- жанта, а тепер... Я навіть був здивований, що він до- зсочив капітана, отой наш тихий кооператор.

— Але чому, діду, «Горелов», а не Горелік?

— Ех, внучку, ти ще й досі мислиш по-дитячому. Бо до жида Гореліка ставлення одне, а до Горелова інше. ЇМ (дід підкреслив це слово) треба показати жи- дів боягузами, пристосованцями, що здібні тільки бу- ти в обозі, а не на передовій лінії. ВОНИ не хочуть вивищувати жидів.

— Антисемітизм?

— Ще й який! Навіть за царя такого не було.

— А нарком Каганович? А ваш зять Ісак?

— Каганович продажна падлюка. Йому накажи вистріляти всю жидівську націю і він це зробить, не вагаючись. А Ісак — «їдіше копф»*. Його не дуже люблять, але рахуються з ним, бо таких голів треба вдень з огнем шукати. Бач, призначили політкомісаром армії, довірили таку надзвичайну відповідальність. Бо знають, що Ісак не схибить, не зажене армію у слі- пий кут.

Дід Мусій трохи подумав і додав:

— Воно, правда, є гріх і на жидівстві, бож хто творив криваву революцію в Росії? Але тих уже нема, і не можуть сучасні покоління за них відповідати, як не можуть відповідати й за розп'яття Христа.

4.

Непомітно проминули два тижні, й я знов повер-

* »їдіше копф« — жидівська голова.

нувся до своєї частини. В шпиталі мене першою привітала Ірма, на моє здивування, по-українському.

— Добридень, докторе! Як почуваете себе?

— Дякую, — кажу, — почувуюсь добре. А коли ж це ви встигли навчитись моєї мови?

— Я ще не навчилась, тільки вчусь, та думаю, що незабаром опаную більше, бо я взагалі здібна до мов...

Я не втерпів, схопив Ірму в свої ведмежі обійми й поцілував. А вона так зворушливо, з німецьким акцентом призналась:

— Я люблю вас!

З того й почалося. В моє серце, доти холодне, як лід, вдерлась гаряча любов. Ті блакитні Ірміні очі стали для мене всім: розрадою, надією, відпочинком від життєвих турбот. Але я не хотів зробити Ірму «фронтовою дружиною», як це робили інші. Відчувши в ній людину попри її фізичну красу, я вирішив оженитися з нею. Та тут став на заваді воєнний наказ — рішуча заборона одружуватись із чужинками. Я пробував обійти той дурний наказ, заводив обережні розмови на цю тему із своїм начальством, але начальство сказало:

— Докторе Бульбенко, ти ж свій хлоп. Знаємо, куди ти гнеш, але краще покинь. Чи в ССРСР нема гарних дівчат? Ого, скільки їх є в кожному місті, містечку й селі. Потерпи трохи, а як демобілізуєшся, вибери найгарнішу та поклич нас на весілля. Таке весілля влаштуємо, що чортам буде заздрісно.

Та в моєму серці загіздила Ірма. Покинути її непризволяє? Віддати комусь? З якої речі? В кожній дрібничці, на кожному кроці я відчував її віддану до самовідречення, щирю любов. Не знаю, чому. Може, на подяку, що колись захистив її від хамів, не дав насміятись над нею. Ірма, поза своїми службовими обов'язками, схоплювала, як кажуть, «на лету» кожне моє бажання, була для мене матір'ю в свої 19 літ, дбала, щоб я жодними життєвими турботами не переймався. Отож, було між нами все, крім головного. А головного я не міг собі дозволити, бо дивився на те се-

рйозно, хотів спочатку все оформити, навіть повінчатись. Так, повінчатися в церкві, як мій тато з мамою-вихресткою, бож прищеплену мені змалку релігійність не могли вбити комуністичні безбожницькі гасла, я їх не сприймав. Але наказ — наказом. «Нізя!» І тільки. А тут уже кінчилась війна. Завойовану Німеччину поділили на зони. Почали говорити про демобілізацію фронтового медичного персоналу. Що ж робити? За умов нормальної держави, тобто, нормального політичного ладу в ній, узяв би я свою дівчину-наречену та й поїхав би з нею додому. А тут... Просто жах мене пронизує. Відмовитись? Розлучитись назавжди? Нізащо!

Була спочатку в мене думка — втекти з советської зони, загубитися десь у чужинному оточенні, змінити прізвище... А потім я ту думку відкинув. Чи я якийсь злодій? А повних чотири роки на фронті? А понад десять тисяч операцій, мною зроблених? А полковницькі погони? Добре, не можна йти прямо, то ж я спробую в обхід... Одягнув я цивільне вбрання, підмовив двох своїх надійних друзів-офіцерів, узяв Ірму та й поїхав у дальнє містечко, належнє до советської зони. З'явився до німецького магістрату й прошу:

— Зареєструйте мій шлюб!

— А ви, — питають, — німець?

— Ні, не німець, а підданий ССРСР.

— То чого ж ви сюди прийшли?

Ех, — думаю, — де в обхід, а де треба й прямо. І розповів я отому, вперше баченому, старому бургомістрові все відверто, про своє службове становище, про категоричну заборону одружуватися з чужинками. Додав, що моя наречена кругла сирота, без батьків, без рідні, сама, як у полі билина... Це вплинуло. Бургомістр подивився на нас співчутливо, може, й він мав дорослих дітей. А тут мої хлопці притягли з авта скриньку американських консервів, скриньку віскі та ще й мішок хліба на додачу.

— А це що? — питає бургомістр, і аж очі в нього, очевидно, голодного, заблищали.

— Це... Попрошу вас і всіх ваших співробітників зробити нам честь, разом перекусити після того, як ми повінчаємось у вашого священика...

— Повінчається?! — здивувався бургомістр.

— Так, повінчаємось. Скажіть, будь ласка, де мешкає священик?

Ну, зареєстрували нас із Ірмою, як чоловіка й жінку, до речі, «заднім числом», наче б ще до того наказу, а потім розшукали ми священика. Той перевірів наш шлюбний документ і запитав:

— Коли хочете вінчатись?

— Сьогодні, зараз...

— Ой, який ви швидкий. А підготуватись треба?

— Ми вже підготувались, отче. Наші свідки з нами. Дуже вас прошу не відкладати, бож ми маємо за пару годин виїхати в інше місто.

Я поклав на стіл священикові тисячу німецьких марок. Він аж перелякався

— Та що ви, докторе! Я й за три вінчання стільки не дістану...

— Беріть, беріть, отче, я не бідний.

Отож, повінчались ми з Ірмою, спожили весільний обід у магістраті й рушили назад. Я мешкав у приватному будинку, мав добрих господарів, допомагав їм, чим міг, і вони прийняли мою дружину, як рідну дочку.

Тепер треба було добиватись для неї перепустки в СРСР. Поїхав я до свого найвищого начальства, дивізійного генерала, відрепортував при вході:

— Полковник медичної служби, лікар Бульбенко. Дозвольте зайти!

Генерал, лисий, як макітра, з колючими очима й мішечками під ними, сухо сказав:

— Сідайте. Яка у вас справа?

Я сказав, що згідно з наказом про демобілізацію фронткових лікарів, хочу одержати демобілізаційний документ, а крім того, перепустку для дружини...

А генерал як скипить!

— Для якої дружини, — питає, — для німки? А ви мали від мене дозвіл на одруження?

— Так це ж, — кажу, — було ще до наказу про заборону одружуватись із чужинками. Ось шлюбне свідоцтво. . .

— Цим шлюбним свідоцтвом ви можете підтертись, — вигукнуло моє найвище начальство й аж червоніло від обурення. — Ми визнаємо тільки шлюб, зареєстрований у нашому Загсі, а на цю німецьку шпаргалку нам наплювати.

— Ну, що ти скажеш! Плюнув і я (в думці) на високопоставленого ідіота, оформив свої демобілізаційні папери й повернувся до Ірми. Не журись, — кажу, — моя дружинонько, я тебе не забуду. Советський світ жорстокий і страшний, але й там люди живуть. Голвне в тому світі — протекція, й я її шукатиму. Якщо не пощастить, приїду знов сюди, заберу тебе, і ми щезнемо навіть з європейського обрію. Хай ловлять вітра в полі!

5.

З тяжким настроєм їхав я цього разу в Москву. Війна — в минулому, я «вільний козак», але десь там лишилася самотня Ірма, що вже відчула в своєму лоні нове життя. Мав я впливову рідню, та як подивиться ця рідня на «порушення військового наказу», чи не відвернеться від мене?

Мій поїзд прибув на Білоруський двірець, власне, він спинився біля семафора, бо чомусь не пускали його далі. Я не витримав, залишив вагон та й пішов собі уздовж рейок із своєю, хоч і тяжкуватою валізою. Раптом бачу: стоїть червоний товарний поїзд із озброєними солдатами на площадках, а з малого загратованого віконечка вгорі висовується палець і киває до мене — ходи, мовляв, ближче. . . Я підійшов, бож патруля близько не було, й почув: — Товаришу полковнику, фронтовий брате, не відмов. . . Отут лист і адреса. Вклади в конверт, зазнач цю адресу, наліпи марку й кинь у поштову скриньку. Буду тобі дуже, дуже вдячний!

— А куди ж це вас везуть?

— Усі шляхи ведуть у Москву, а з Москви в Сибір. . .

— За віщо?!

— За. . .

Тут якраз визирнув із-за вагона озброєний патруль і крикнув:

— А-ну, назад! Не підходити близько!

Цей епізод зіпсував мені настрої. Значить, можна повернутися з фронту і в заготованому вагоні, хоч і після перемоги.

Вдома я розповів батькам і Любі про своє нещасливе одруження. Батько сказав:

— Добре, сину, що ти не сперечався із своїм генералом, а то й тобі була б отака поїздка, про яку ти згадував. У нас же нове й явне кріпацтво, ти не смієш домагатися свого права перед паном, бо пан зігне тебе в баранячий ріг. Спробуй поговорити з Шпіцбергенем, він якраз приїхав у відпустку.

Тітка Бела охала й ахала, докоряла мені за нерозважність, але Шпіцберген припинив її жіночі докори.

— Ша, Бело! При чому тут Никодим? Адже серцеві не накажеш. Як прізвище твоєї німочки?

— Бульбенко.

— Бульбенка заховай у кишеню. Як батьківське?

— Шарлеман.

— Скільки їй років? Де народилась? Де працювала? Де мешкає тепер? І пам'ятай, Никодиме: про своє одруження з нею — ані слова. Це приватна особа, навіть досі тобі не знайома. Словом, треба ж дати. . .

— Я віддам усе, що маю, дядю Ісак!

— Та ні, це я жартую, нічого ти не даватимеш, лише потерпи. . .

Якими дорогами йшов досвідчений високий урядовець Шпіцберген, мені невідомо, але десь за місяць до мого мешкання постукала молода жінка, одягнена так, як одягаються наші міські обивателі — з хусткою на голові, з невеличкою валізою в руках. Я аж похитнувся від несподіванки.

— Ірма!

В хаті, крім мене, якраз нікого не було, але Ірма приклала палець до уст і прошепотіла:

— Тихше, любий! Ірми вже нема, є Ірина Шарова, громадянка ССРСР, що повернулась після праці в воєнному шпиталі.

Далі Ірма розповіла, як усе сталось.

— Приїхав до моїх господарів якийсь советський генерал, бездоганно говорить по-німецькому, запитав, де я. А в мене душа в п'ятках, оце, думаю, арештують, вивезуть кудись, кинуть у тюрму... Та мій страх одразу ж пропав, коли генерал, побарабанивши пальцями по столі, й весело посміхнувшись, сказав: — Значить, ви Никодимова дружина, а моя невістка, бо я вашому докторові дядько... через пень-колоду, себто, одружений із сестрою його мами. Так ось що, Ірмо. Маєте офіційний документ, маєте перепустку, маєте гроші на дорогу. Тільки запам'ятайте: ви вже не Ірма Шарлеман, а росіянка Ірина Шарова. Ви трохи говорите по-нашому, але старайтеся в дорозі менше говорити. А за три дні, себто в п'ятницю, щоб ви були на міській залізничній станції, а там вас чекатиме мій ад'ютант, капітан Суботенко. Узнаєте його по високому зростові (вищої людини від нього не буде), й по темних окулярах. Підійдіть до нього й скажіть: Я Ірина. З цим Суботенком будете їхати аж до Москви, він вас посадить і на електричку, що довезе до Никодима, розповість, як його розшукати. Багато речей не беріть, одну валізку та жіночу торбинку не дуже розкішну. Тримайтесь вільно, наче їдете додому. Ні в які пояснення не вступайте, це за вас робитиме капітан Суботенко. До побачення! Зустрінемось у Москві.

Чи треба говорити, що я був на сьомому небі від щастя. Розуміється, й батьки прийняли свою невістку, як рідну дочку, вражені її красою й добротою. А вона, розпакувавши нескладне своє майно, дістала з потаємної схованки якийсь папірець і сказала:

— Твій, Никодиме, «через пень-колоду» дядько дав ще мені метричну довідку про те, що я народи-

лася в Москві, в родині залізничного майстра Шарова. З цією довідкою, — пояснив він, — вас і Никодима зареєструє будь-який Загс, і ви вже будете оформлені за советським законом. Паспорт і прописку легко оформить Никодим, щоб він здоровий був! Кланяйтесь йому від мене.

6.

Не буду довго спинятись на своїх, чисто приватних та й родинних справах. Працюю я в одному з московських шпиталів. Віддали заміж Любу за «натуралізованого» москвича, Юрія Луценка, інженера за фахом. Набули з Ірмою-Гриною двох синів і дочку. Поховали добрячих діда й бабу Гореліків. І тут узяло мене за душу непереборне бажання — повернутися в Україну. Навіть уві сні ввижаються мені мої рідні місця, де я зростаю, де вчився. Це бажання підтримували й батьки, особливо тато. «Хоч померти на своїй землі, і то легше», — казав він. Приєднались до нас і Луценки, та й дядько Арон, гвардії підполковник у запасі, був за тим, щоб покинути Москву.

— Хоч я із своєю родиною, — казав він, — живу тут непогано, але ж мене вважають за ніщо. Подумаєш, зробили мені велику честь, призначили інспектором кооперації від центру, а мої ділові зауваження на кожному кроці ігнорують. Та і втомився я від цього столичного гамору. Кращого місця, як українська провінція, не знайдеш у цілому світі.

Свої міркування висловили ми, зібравшись під час жовтневих свят на обіді у Шпіцбергенів. І ось тоді, уже зовсім сивий Ісак Шпіцберген похитав головою, постукав себе по лобі пальцем і вигукнув:

— Щоб я такий здоровий був, як ви всі верзете дурниці. Захотілось вам України? А там на вас чекають? Із квітами зустрічатимуть? Чи ти, докторе Никодиме, спішиш потрапити в буржуазні націоналісти? А пришиють, їй-бо, пришиють, бож ти й досі здебіль-

шого балакаеш южно-руським наречієм. Любов до батьківщини? «Садок вишневий коло хати» й так дали? Сховайте цю любов до кишені, сидіть і не рипайтеся. Усі шляхи ведуть до Москви, розумієте? Бо тут загубишся, тут ще дають дихати повітрям, та й голуду ніколи не буде. А там? Хто зна!

І подумавши, ми признали Шпіцбергенів рацію.

Я люблю свою батьківщину й люблю її людей. Мені здається, що вони й розумніші, і відважніші за всіх інших. І коли в День Перемоги всенародний батько сказав «Дякую тобі, великий російський народо!», я подумав собі: А чому ж ти не подякував українському народові, що своїми кістками всіяв шлях до Берліну? Чому «рівні серед рівних» усе ж таки на другому, а то й на третьому місці?

«Мовчи й дихай!» — казав розумний Шпіцберген. А не хочеш мовчати — матимеш клопіт і дістанеш свою пайку лиха.

Ну, що ж, так нам судилося. Москва міцно взяла віжки в свої руки, а підкорені нею народи — це воли, коні й верблюди. Якщо вони слухняні, тягнуть советську фараонову колісницю, гаразд, а збунтуються — батіг напоготові, так хрясне, що побіжиш із прискоком, не зважаючи на втому.

Безмежна брехня просякла всі ділянки нашого життя, і треба вміти викручуватися, інакше загинеш, тебе розтопчуть, як слимака при дорозі.

Наївні й надії на те, що з часом режим пом'якшає, «переродиться», мовляв, на зміну старим шибеникам прийдуть більш помірковані й людяні молоді. А молоді не схочуть владарювати? Відмовляться від тих привілеїв, які це владарювання дає? Не вірю! І хай мені Бог простить, що єдину надію я покладаю на насильне скинення кайданів, на нову, хай і криваву революцію, яка вирвала б з корнем рабовласницьку советчину, змела б із лица землі все, що її нагадає, оголосила б священну війну облудному комунізмові.

Я покладаю надію на невмирущі, хоч і приспані,

приборкані сили свого нескореного народу, якому не-
потрібні будьякі партії, будьякий поділ, бо ж ми вже
знаємо, до чого призводять внутрінаціональні чвари.

І я вірю, що ще за мого життя здійсняться слова
нашого гімна:

Запануем і ми, браття,
У своїй сторонці!

ВИНА І КАРА

Коли з широких дверей інституту висипається молодь, вона нагадує різнокольорові хвилі. Хвилі котяться по одній, по дві, а то й гуртками, наповнюючи гулом розмов колоінститутську вулицю, а потім виплескуються в усіх напрямках: хто в авта, що їх чекають, хто в автобуси, а ті, які мешкають недалеко, знов же не зменшуючи темпа ходи, на пішака дістаються до дому.

В цій живій рухливій круговерті не так легко розпізнати бажану тобі особу, особливо якщо вона не з твоєї кляси. Та тут діє своєрідний інстинкт. Ниточка почуття обминає гуртки й поодинокі постаті і безпомилково веде до бажаного. Ось і сьогодні студент останнього курсу ветеринарії, Павло Ходак, перепустивши, може, з сотню молоді обидвох статей, побачив завжди самотню, зосереджену постать Ліни.

— Добридень, Ліно!

— Добридень!

— Ти нічого не забула в клясі?

— Ні. А чому таке запитання?

— Бо ти оглядаєшся назад, наче не певна, чи все твоє з тобою. . .

Ліна посміхнулася тією посмішкою, яку так любив Петро. Вона немовби розцвітала, ставала вдвічі принадніша. Сильніше голубіли очі, на щоках з'явилися зворушливі «ямочки», а в роті наче тримала дві довгі білі цукерки.

Проте до загально визнаних красунь Ліна не належала. В неї бракувало гармонійности рис; носик, хоч і гарної форми, був ледь схилений праворуч, а руки

зовсім контрастували з дівочими прикметами. Руки — хлоп'ячі, сильні і вправні, недаремно професор-хірург завжди просив її потримати якусь тварину, коли та борюкалась, і жартома казав Ліні: — З вас буде добрий лікар навіть для левів.

І чому дівчині схотілося бути саме ветеринаром? Адже це фах переважно чоловічий. Вона признавалась:

— Люблю тварин, може, навіть більше, ніж людей. Бож людина, коли в неї щось болить, скаржить-ся, стогне, чогось вимагає, а тварина мовчки терпить найбільшу муку і тільки дивиться страждальними очима. Отож, зменшити її страждання, допомогти, побачити в тих очах подяку, хіба ж це не задоволення?

Ліна і Петро йшли, не поспішаючи, хоч мешкали досить далеко від інституту. Вони часто робили ці піші прогулянки, компенсуючи свій, здебільшого, сидячий режим.

— Значить, — сказала Ліна, — ти цього літа вже стаєш лікарем, а мені ще лишається рік.

— Ти нічого не загубиш, — відповів Петро, — бож житимеш у місті, а я не знаю, де опинюсь, скоріше всього, в якомусь віддаленому від центру радгоспі.

— А я хотіла б потрапити на працю в зоологічний парк. Просто мрію про це. Та, певно, з моїх мрій нічого не буде, дуже багато охочих лишитися в місті.

— Я чув, що це в значній мірі залежить від професора Байдебури. Якщо він дасть тобі добру характеристику...

— Ні, Петре, вирішальне слово має не професор, а партійна організація.

— Ти ж у комсомолі.

— Ну, й що з того? Є комсомольці активні і є пасивні, а я належу до останніх.

Петро посміхнувся.

— Це правда, тобі вже пізно активізуватись, та й для чого? Заради теплішого місця? Цей комсомол був мені, як заноза в тілі. Ніколи я ним не цікавився, записався, бо всі записувались, інакше не потрапив би в інститут.

Ліна озирнулась навколо й відповіла:

— Так і я. Що таке наша організація? Може, колись вона була цікавіша, хоч і тут я маю сумнів. Адже комсомольців у минулі часи використовували для різних державних кампаній, наче... псів у мисливстві. Пильнуй дичину! Розкуркулюй! Забирай хліб у селян! Добре, що нам не довелося цього робити.

— А ти чула, — запитав Петро, — що всіх студентів «переростків», себто, тих, що досягли 21-го року, передаватимуть у партію.

— Я не піду! — рішуче сказала Ліна.

— Ну, то нізащо не потрапиш до зоологічного парку.

— Не потраплю, то й не потраплю. От ти вже кандидат... І ти задоволений?

— Ліно, для чого таке запитання? Ти ж знаєш мої переконання...

Советське студентство в масі своїй змінилось. Нема вже серед нього безкритичних, послухних хлопців і дівчат, які колись горланили:

За соцсоревнованіє,
За встречний промфінплан,
Ми виполнім заданіє
Рабочих і крестьян.

Бож багато сплигло води від колишніх «золотих» для партії часів. Розвінчали генія людства, скинули ліберального Микиту, Солженіцин «Одним днем Івана Денисовича» широко відкрив вікно на задвірки соціалістичної законності, точніше, беззаконня. Не сховалися в туго зав'язаний мішок і «протиурядові» виступи Караванського, Мороза, Дзюби. Незначна частина студентів ще, правда, тримається за облізлий хвіст марксизму-ленінізму, але ж популярності і впливу серед молоді не має. Взагалі, студентству всяка політика страшно остобісіла. Воно хоче спокійного життя, ніким не контрольованої думки, волі руху... Та з ру-

хом покищо не виходить, бож «вищестоячі» організації, що розпоряджаються долею кожного студента-випускника, шлють його для користи справи не туди, куди він бажав би, найбільше шлють у ті місця, звідки тікають. . .

**
*

Столична молодь святкувала День Шевченка. Біля пам'ятника національному генієві зійшлося кілька десятків юнацтва обох статей, читали запальні вірші обвинувача царського режиму, співали складені поетом пісні.

І раптом, що це? Кінний загін міліції оточує пам'ятник, якийсь похмурий офіцер командує:

— Розійдись!

— Чому «розійдись?» — занитус хтось наївно.

— А тому, що великою компанією збиратись не можна. Марш!

Дехто зразу «пішов від гріха», але десяток лишився, в тому числі й Петро Ходак.

— Вас розпорядження не торкається? — гукнув офіцер до «залишенців».

— Не торкається, бо ви не маєте права.

— Ага! Ну, то ми вам покажемо право. Ходіть з нами!

Після допиту, затриманих було відпущено, однак, на цьому не кінчилось. На партзібранні інституту розглядали справу студента-випускника Петра Ходака по обвинуваченню його в опорі владі.

— Ти не мав права опиратись. Твій опір доведено й підтверджено свідками, а тому парторганізація ухвалила: не допустити тебе до державного іспиту й на рік виключити з інституту, щоб ти міг подумати й сам засудити свій вчинок.

Петро знав, що сперечатись даремно. Парторганізація — господар студентських душ. Добре, хоч лишили в партії, тільки записали догану, а то й за рік

не побачив би він інституту. Тим часом жити було треба, й Петро пішов найматися в зоопарк.

На щастя, зоопарківське начальство не стало дошукуватись причини, чому студент останнього курсу ветеринарії хоче працювати звичайним робітником — доглядачем тварин. Він сказав: для практики, ну, то й хай практикується.

Ліна знала про те, що Петро «мав неприємність», переживала, старалась потішити, але, на диво, ніколи не бачила свого приятеля в пригнобленому стані. Навпаки, він заспокоював її:

— Це ж добре, Ліночко, разом закінчимо інститут, може, нас разом і пошлють кудись на північ, будемо лікувати оленів і ведмедів...

Як тільки в Ліни траплявся вільний час, вона приїздила до зоопарку й допомагала Петрові годувати тварин. Він їй розповідав:

— Тут для кожної тварини певний раціон харчування. Одній належить більше, другій менше. Зверни увагу, як дивиться на мене пума. Вона, взагалі, нікого не удостоює своїм поглядом, навіть відвертається від людей, коли підходять до її клітки. Але ж я її добрий приятель, бо годую. Десь за півгодини віднесу їй клапоть м'яса. Біля пуми клітка лева. Це страшний звір, але коли він з тобою познайомиться, можеш його не боятись. Неприємна тварина — гієна. Хижа і богузлива. Ти ж певно читала, що коли гієну поранять у живіт і в неї випадають кишки, вона їх поїдає, як чийсь чужі. Тут є й шпиталь для хворих тварин. Я помагаю при операціях, це теж один із моїх службових обов'язків, як робітника зоопарку. Бувають операції складні, внутрішні, а інші, здебільшого — це зшивання пошкодженої шкіри. Та поки тварину знечулиш наркозом, тут стоїть такий рев, що за півкілометра чути. Між іншим, Ліно, невелика приємність тут працювати. Краще й спокійніше бути ветеринаром десь у колгоспі, або «участковим». Там сиди собі й чекай, може хтось викличе до хворої корови, чи привезе кабанця

для вихолощення. Ну, а мені доведеться тут бути цілий рік.

**
*

Петро вже пройшовши останній курс і бувши вільним від зайнят'я, добре підготувався до державного іспиту й склав його на «відмінно». Пощастило здати іспит і Ліні. Адміністрація інституту влаштувала вечір випускників з багатою вечерею й танцями, а на другий день мало бути урочисте зібрання інститутської парторганізації. Ліна радилася з Петром:

— Що робити? Адже мене завтра «свататимуть» до партії, а мені та партія, як кістка в горлі. Відмовитись?

— Боже тебе борони! Вони придумують якусь помсту, це я знаю напевно. Приймай «честь», подякуй і нічого більше не кажи.

— Петрику, де ж ми будемо працювати?

— Там, куди нас пошлють.

— А якщо окремо?

— Не думаю. Ми ж із тобою вже оформлені чоловік і жінка, яке ж вони мають право нас розділяти?

Ліну з комсомолу «передали» до партії й призначили лікарем у недалекий від центру район. Але Петрові не простили його «хуліганського вчинку» й він дістав відрядження аж на Урал.

— Це дуже добре місце, — східно казали йому в міністерстві. — Ми даємо його вам, як відмінникові навчання.

— Але ж я маю дружину, теж ветеринара, пошліть нас разом.

— Ні, цього ніяк не можна. Але тут нічого страшного нема. Попрацюєте нарізнь пару років, а тоді ми вас викличемо сюди й ви об'єднаєтеся з дружиною. Ось ваші документи.

Довго думало молоде подружжя над тим, який вихід можна знайти з невідрадного становища, і ні-

чого не придумало. Просити? Кого? Вище начальство вже вирішило, партійна організація це вирішення підтримає, бож... рука руку мис. І що значить чиєсь особисте бажання в колективному, соціалістичному суспільстві? Адже в ньому людини, індивідуума нема, він мусить розтворитися в масі, він не сміє мати свого погляду на якесь явище, чи подію, він — довічний безправний раб.

На станції стояли два поїзди. Кожний ішов у протилежну сторону. Остання сльоза. Останній поцілунок. І молода, недавно одружена пара, розлучилась. На час, чи назавжди? Хто знає!

ЧОРНА ЛЕДІ

На останній перерві, перед кінцем занять, Аллен поманив пальцем до себе Павла.

— Пол, на хвилинку, ходімо, я тобі щось покажу...

У Павла й Аллена особливої дружби не було. Сиділи в одній клясі, іноді перекидались незначними фразами, так, як з рештою тридцятьма хлопцями й дівчатами, не мавши спільних зацікавлень, крім того, щоб уже швидше закінчити набридлу гайскул та виїхати кудись із провінційного міста.

— Ну, що таке? — запитав Павло.

— Не тут, — відповів Аллен, — ходімо до вбиральні.

У вбиральні Аллен витягнув із кишені сигару й запропонував Павлові.

— Ось спробуй!

Павло вживав звичайні цигарки, а до сигар смаку не мав.

— Ти ж знаєш, — сказав він Алленові, — що я сигар не палю, вони мені не подобаються.

— Ця сподобається, — запевнив Аллен. — Візьми!

Павло покрутив у пальцях брунатний м'який цурпалок, понюхав, дістав уже сірники, але затримався й пронизливо глянув на свого колегу:

— Це часом не маріхуана?

— Так Спробуй. Відчуєш себе, як у раю...

Сигара вмить полетіла на підлогу, а Павло ще й розтер її черевиком.

— От дурний! — обурився Аллен. — Та ж вона коштує п'ять доларів.

— Хай хоч і десять, а я цієї капости ніколи не

пробував і тобі не раджу. Проте, якщо хочеш укоротити собі життя. . .

— Я не думав, що ти такий монах, — блискав очима Аллен. — Тобі ще, може, соску до молока треба?

Павло нічого не відповів. Дістав із кишені п'ять доларів і простягнув Алленові.

— Візьми. Я тебе наразив на збиток, то ж одразу розрахуємось.

Аллен зневажливо буркнув, відштовхнув Павлову руку й пішов геть.

* * *

Давно лишилися позаду і гайскул, і коледж. Павлові двадцять п'ять років, він інженер-електронік, заробляє добрі гроші, але не щастить йому влаштувати своє життя. Самітній. Справді, остаточно самітній. Після смерти батька, який вивіз його десятилітнім з України, вивчив, і наче підсумувавши сповнення свого обов'язку, покинув цей світ. Ох, батьку, яка терниста путь була в тебе! Замолоду, зразу ж після одруження, десять років на каторзі, потім життя у вічному страху повторної каторги, потім смерть мами. . . А одчайдушна, з-під кулеметного обстрілу втеча від червоних, а праця за півгоłodні картки на німецькій фабриці, а табір неповоротців, звідки викрадали людей. . . І ніколи не чув Павло скарги від того многостраждального батька, навпаки, він завжди заспокоював:

— Сину, зло не вічне, а людина мусить бути вперта в досягненні своїх бажань. Переживемо!

Ох, батьку, чому ти відійшов? Та ж тепер Павло не дав би тобі нахилитись, щоб підняти якусь річ. Тепер до твоїх послуг було б усе краще, що тільки може хотіти людина. Ти відмовляв собі в усьому задля мене. Ти прищепив мені нехіть до несправедливості, до всього порочного. Ти навчив мене любити гарне, бути чуйливим до знедолених, жаліти навіть тварин. . .

— Цезарю! — покликав Павло. — Йди до мене!

Великий сталевого кольору вівчур наблизився до Павла й поклав йому голову на коліна.

— Хочеш гуляти? Поїдемо кудись?

Пес радісно затупцював, наче хотів сказати: які недоречні запити! Та ж я завжди готовий бігти, або їхати з тобою.

Павло вмощувався за керівницею, садовив поруч себе Цезаря і мчав за місто, де менший рух, де можна було випустити пса, щоб побігав, розправив свої кісточки, відчув волю після вимушеного затворництва в міській, хоч і просторій квартирі.

* * *

Таймз-сквер — це одне з небагатьох місць у Нью-Йорку, де можна побачити спокійних людей. Тут нема на обличчях напружености, ніхто не спішить, навіть не поглядає на годинника, а ось так собі, сидить на лавці, про щось мріє, іноді читає газету, чи журнал — теж спокійно, без нервового перегортання сторінок, без намагання схопити весь зміст за одним махом.

Павлові подобалось у вільний час іноді сюди приходити. Він відпочивав після зосередженої праці над удосконаленням застарілого фабричного приладу. Йому, молодому здібному інженерові, було обіцяно премію в 25.000 доларів, якщо вдосконалення дасть ефект, дозволить скоротити робітничу силу. Правда, Павло не дуже потребував тої премії, заробляючи 18.000 доларів на рік, будиши самотнім. Але тут уже входило в гру самолюбство. Він мусить упоратись із дорученою працею, інакше зменшиться в нього пошана до самого себе...

Ранній липневий вечір не вимагав освітлення. Сонце стояло ще досить високо над містом і грайливо переливалося між вітами дерев. Проміння ховалося по людських обличчях і надавало їм усміхненого вигляду.

Павло зауважив навпроти, на лавці дівчину-мурирку, хотів одразу відвести погляд і мимоволі затримав його у прямій позиції. На нього дивилися яскраво-голубі очі. Гарний, не приплюснутий, а рівний ніс, рожеві нормальні губи викликали здивування: що це за

дивний гібрид? Павло належав до тих людей, які недовго міркують над різними життєвими проблемами. «Познайомитись! — майнуло йому в думці, — адже ця зустріч може більше не повторитись. . .» Він пересів на лавку біля муринки, злегка вклонився й запитав:

— Вибачте, я вам не перешкоджая?

— Ні, не перешкоджаєте, — відповіла вона.

Павло звернув увагу на книжку в руках дівчини, прочитав назву «Хатина дядька Тома» й посміхнувся.

— Хіба ви ще не читали цієї книжки?

— Читала. Не раз. І все повертаюсь до неї.

— Чому?

— А тому, що я викладаю в коледжі й мушу розв'язувати там деякі суперечливі виховні питання. . .

— Ви викладаєте в коледжі? Така молода?

— Не дуже молода, містере. Мені 24 роки.

— Отже, ви професор?

— Так. Повний, як кажуть, бо цієї весни здобула докторат.

Павло дивився широко відкритими очима. Обличчя в дівчини було незвичайно гарне, з симетричними рисами, навіть з легким рум'янцем, що проступав через смагляву шкіру, як місячне сяйво в нічній воді.

— Чи можу я знати ваше ім'я?

— А чому ж ні? Я називаюсь Вікторія, гамсунівська героїня, — додала дівчина з усмішкою. — А ви?

— Я. . . По-англійському Пол, але я дуже не люблю, коли мене так кличуть. Я, бачите, слов'янин, а в російській мові, це слово означає людську статтю і рівночасно — підлогу. Я навіть на праці зажадав, щоб мене називали не Пол, а Павло.

— Значить, ви росіянин?

— Ні, не росіянин. Я — українець.

— Хіба в тому є велика різниця?

— Досить велика. Це два окремі народи. Але це вже належить до питання історії, в двох словах усього не поясниш.

Вийшло так, що випадкова зустріч стала початком

великої дружби. Павло і Вікторія бачились мало не щодня, в них знайшлося стільки спільного, стільки цікавих тем, що вони часто не помічали разом проведеного часу. Не було в них тільки одного: близькості, як між чоловіком і жінкою. Правда, Павло не раз наближав пожадливе обличчя до ніжних уст Вікторії, але вона відводила його в бік.

— Не треба, Павлику. Від поцілунку починають, а потім. . . Ми з тобою не пара. Ти ж знаєш, що в деяких стейтах навіть існує карна відповідальність за змішування рас.

— Тут такої відповідальности нема.

Але Вікторія заперечливо хитала гарною голівкою.

— Ні, милий, покиньмо про це. Ось розкажи мені щось про ту далеку Україну, де ти народився. . .

Павло ввів Вікторію в коло своїх знайомих і одразу ж зауважив настороженість. Правда, не у всіх. Частина щиро приймала і вітала цю елегантну мурилку, а деякі були чемні тільки про людське око. Один приятель сказав Павлові відверто:

— І чого ти з нею водишся? Не вистачає тобі білих дівчат? Хай шукає для себе своїх чорних кавалерів.

Це Павла роззлостило. Він пам'ятав розповідь Вікторії, одверту й трагічну в своїй суті. Мати її була мурилка, батько — білий, з німецьких переселенців. Уже в дитинстві непокоїла дівчину ота расова різниця. Вона питала:

— Тату, чому ти білий, а я і мама чорні?

— Так нас Бог сотворив, донечко, — відповідав тато. — Не звертай на це уваги. Адже я тебе люблю.

Тато, справді, любив свою чорну дочку і чорну дружину. Він працював, як кінь, у тяжкі роки загальної депресії від тої надмірної праці підірвав своє здоров'я. Хотів дати дочці широку дорогу, вивести її в люди. І два роки тому помер. Тепер Вікторія живе з мамою, живе добре, без нужди, але почуває себе осамітнено. Бо що ж у неї спільного з чорною расою? Тільки шкіра, та й то вона не зовсім чорна, а ось

така, димчаста, наче пройшов густий туман по ній і не розвіявся, а закріпився назавжди.

Одного разу Вікторія запросила Павла до себе. Стара муринка, мати, зберегла сліди колишньої краси, була дуже привітна, а головне, чого Павло ніяк не сподівався, всебічно освічена. Вона сипала цитатами з різних творів так, ніби щойно їх читала. Вона ставила такі запитання Павлові, що він аж розгублювався. Нарешті не витримав і запитав:

— Пробачте, де ви вчилися, мем?

— У Колумбійському університеті, містере. Туди не легко було потрапити в час моєї молодости, але на конкурсних іспитах перше місце дісталось мені, і тут уже нічого не могли зробити всі, що були проти мене.

Здивувало Павла скептичне, майже вороже ставлення старої жінки до своєї нації.

— Чим пишається ця голота, містере? Тим, що її предки були невільникими? І чого вона, взагалі, хоче? Всі оці «чорні пантери» й «чорні муслеми» — це ж явний скандал. Кому мстити? Нащадкам плянтаторів? А вони винні в тому, що їхні прадіди колись мали чорних прадідів за худобу? Просто сором бере за ніби моїх земляків, коли кожного дня читаш у газетах: Двоє муринів напали на стару жінку, забрали в неї три долари і тяжко побили. Банда в кількості п'яти молодих муринів пограбувала банк. Двадцятирічний мурин згвалтував десятирічну дівчинку. І все це сходять їм з рук. В крайньому разі потримають трохи в тюрмі, та й випустять за добру поведінку. . .

— Мамо, покинь! — сказала Вікторія.

— Чому покинути? Я кажу те, що думаю. О, коли б я була суддею, в мене не було б пощади для грабіжників, убивць і гвалтівників, незалежно від того, чорні вони, чи білі.

Осінь пора прогнала людей із Таймз-скверу. Побачення Павла й Вікторії були перенесені в хату, поперемінно в неї і в нього.

* * *

Останнім часом Павло став помічати, що за ним

слідкус якийсь елегантно одягнений чорний юнак. Він виринав несподівано, або на розі Павлової вулиці, або навіть біля самого будинку, де мешкав Павло. Іноді ввечері він чув шарудіння під вікном, але тут уже активно реагував Цезар. Ставав лапами на підвіконня й заходився таким грізним гавкітом, що сусіди відчиняли двері й питали: що скоїлось? Одного разу Павло і Вікторія захопили цього юнака в коридорі Павлової квартири, але він швидко вискочив на вулицю.

— Ти не знаєш, що це за тип? — спитав Павло свою супутницю.

Вікторія зніяковіла.

— Знаю. Це мамин колишній студент, а тепер багатий комерсант. Він пише мені любовні записки, благає призначити зустріч, а я ті записки деру в нього на очах і не звертаю ніякої уваги. Він мені непотрібний.

* * *

Того пам'ятного вечора Павло приїхав до Вікторії пізно, біля дев'ятої години. Він тільки що дістав схвалення свого проекту й чек на 25 тисяч, і хотів поділитися з кимсь своїм успіхом. Сиділи втрьох у їдальні, пили чай, розмовляли про різні справи, далекі від життєвих трагедій, і раптом зауважили, що одне вікно в кімнаті починає підійматись. «Чому я не взяв із собою Цезаря»? — майнула в Павла думка, та вже вона була ні до чого. Вікно підскочило вгору й одночасно на підлогу стрибнув чорний чоловік, не той, що переслідував Павла, а інший. Спочатку він перетяв чимось телефонний дріт біля вікна, а потім глянув лютими очима на Павла й запитав жінок:

— Чому ця свиня сидить у вас?

— А вам яке діло? — відповіла мати.

— Таке, що... хай він негайно забирається, або його звідси винесуть нерухомого...

Павло не стерпів, кинувся до непроханого гостя й схопив його за руку. Та цієї хвилини в другій чорній руці блиснув ніж. Вікторія несамовито скрикнула,

а мати з невластивою для старшої людини звинністю загородила Павла, й удар дістався не йому, а в жіночу шию.

Розбишака, очевидно, сам був здивований таким несподіваним фіналом і зник у вікні. Вікторія й Павло якусь хвилинку з жахом дивились, як виходить кров з матиної шиї, а тоді поклали її на софу й кинулись до сусідів.

— Допоможіть! — кричали вони біля сусідських дверей. — У нас перерізано телефон, матір тяжко поранено, дозвольте подзвонити до шпиталю, щоб вирядили швидку допомогу. . .

Але за дверима мовчали. Не відчинилися й другі та треті двері, бож тепер допомоги ближньому не існує, бож люди поробились егоїстами-богузами й уникають зайвих клопотів: свідчень у поліції тощо. Врешті Вікторія повернулася в свою квартиру, а Павло вибіг на вулицю, в надії подзвонити з аптеки, або натрапити на поліційного патруля.

А час ішов. Коли десь за годину прибув лікар, життя жінки вже догоряло. Лікар сказав:

— Занадто пізно я приїхав. У неї велика втрата крові, й поки довезуть її до шпиталю, вона не витримає. Попрощайтесь!

Мати лежала урочисто-спокійна, спробувала посміхнутись, та в неї тільки здригнулись уста. Вона взяла руки дочки і Павла, пильно подивилася Павлові в очі й прошепотіла:

— Захищайте її. Вона добра дитина!

ТУРИСТИЧНА ПОДОРОЖ

Вже все було готове: віза в кишені, речі спаковані. Трохи непокоїли сім туго набитих валіз (чи пропустять на кордоні?), але зі слів попередніх туристів виходило, що пускають, тільки старанно вишукують, чи нема в речах якоїсь антисоветської пропаганди.

Катруся не бачила рідних точно двадцять п'ять років. Коли забирали до Німеччини, було їй п'ятнадцять, хоч цьому не вірили, думали, що затаїла пару років. Але Катруся нічого не затаювала, просто була добре розвинена фізично й скидалась на цілком дорослу людину.

Проте особливих змін у Катрусі не було й тепер. Така ж ставна, білозуба, кучерява. Хіба в синіх очах загіздила мудрість життєвого досвіду, уповільнились рухи, зменшилась експансивність характеру.

Праця в Німеччині спливла з Катрусі, як з гуски вода. Здоров'я витримало дванадцятигодинне вистоювання біля варстату, напівголодну пайку і німецьке брутальне «Льос, льос!» Потім кінець війни, одруження з американським українцем, цікава дорога за океан.

Катруся та її чоловік, Марко Сулима, власники 800 акрів землі, великого овочевого саду й вілли з дванадцяти кімнат. Жити можна. Два сини й дочка вчать-ся у високих школах, ось-ось стануть на власні ноги, себто, не зовсім на власні, бо батьківське господарство теж вимагає спільного догляду. Добре, що старший син якраз уподобав фермерство, вчиться на агронома, буде помічником батькові.

Вже десять років, відтоді, як советська влада дозволила листівні зв'язки з ріднею, допомагає Катру-

ся своїм «пхати життєвого воза». Пакунок за пакунком з цінними речами пливли в Україну, а звідти злива подяк і благословень. Давно запрошували приїхати, подивитись на родинне гніздо, на менших братів і сестер (Катруся була старша в родині), поговорити... Але все якось не виходило з-за тої постійної господарської метушні. Нарешті дочка сказала:

— Мамо, я заступлю тебе на місяць, а ти їдь, не відкладай надалі, бож так і життя мине в тому відкладанні...

І ось Катруся їде з так званою «турою», з зупинками в Москві, Києві, Львові. В літаку вражень обмаль, хіба розмови з колегами подорожі, з отими безжурними мандрівниками, що сьогодні тут, а завтра там, що, маючи вільний час, мусять його зужити для розваги.

Українців у літаку, крім Катрусі, було тільки двоє: старша жінка і старший чоловік, що їхали в середньоазійську республіку — відвідати дочку. Вони були неговіркі, але довірочно признались Катрусі:

— Оце їдемо й боїмось, чи пустять нас назад...

— А чому не пустять?

— Та... чоловік працював за німців, був бухгалтером в одній господарській установі.

— Ну, й що?

— А те, дорога пані. Ви ще молода й не знаєте, наскільки прискіпливі большевики. Вони не подивляться, що чоловікові 75 років, пришиють «коляборацію» з ворогом і посадять...

— Так уже й посадять?

— А що ви думаєте? Хіба не садовили зовсім старих і німечних людей? Хіба для них закони писані?

Катруся тих «законів» не боїться, бож батько був на війні, мати, хоч і лишалась під окупацією, але ніде не працювала, крім свого городу, дочку ж вивезли примусово, і тепер вона повноправна американська громадянка, їй не мають права затримати.

Нарешті советський аеропорт. Митниця. Колючі очі урядовців.

— Что то вы, гражданка, много баракла возьмете... Не спекулировать лі задумалі?

— Ні, я спекуляцією не займаюсь. Це подарунки для рідні.

— Хорошіє подарунки, дорогіє. Вы что ж, капіталістка?

— Фармерка.

— А! Что это у вас за книга?

— Гемінгвей в англійській мові...

— Хемінгвей? Книжку ми пока задержим. Получіте при возвращенії, а тепер можете ідті.

На щастя, місцевість, де жила Катрусина родина, не була «забороненою зоною», недосяжною для туристів, і Катруся дісталась до неї без перешкод. Ось і селище, таке рідне і разом таке тепер чуже. Все тут несхоже з блискучою Америкою. Печать зубожіння лежить на кожній будівлі, нема старанно побілених хаток із зеленими, чи синіми обіконницями, садки не садки, а окремі нечисленні дерева, дуже мало собак, бож собака — це розкін, зайвий рот, куди треба щось кинути...

Вдома зібралися всі. Приїхали заміжні сестри з дітьми, приїхав брат-інженер з Росії. Молодший, 25-ти літній брат, якого Катруся ніколи не бачила, бо народився вже тоді, як Катруся була на чужині, працював недалеко, в районному центрі, і часто відвідував батьків.

— Катрусенько, — щебетала радісна мати, — таж ти така, як була. Ось одягни свою дівочу суконку і кожен скаже: Це Нечипуренкова Катря. Правду я кажу, батьку?

Батько, інвалід війни без лівої руки, відходив на бік, як фотограф, що «прицілюється» когось увічнити на картці, примружував очі, хвилинку уважно дивився й відповідав:

— А правда. Зміни нема. Тільки убрання не тут шите. Ну, й як там, дочко, ваші фармерські заробітки?

Катруся ніколи не писала про розмір свого маєтку. Отак, мовляв, маємо трохи орної, трохи город-

ньої землі, сіємо пшеницю, садовимо огірки й помідори, продаєм і з того живемо. Це в листах. А тут, у своїй родині, чому не признатись? Хто винесе те на люди?

— Тату, — відповіла Катруся, — наші заробітки такі, що за рік праці можна купити пів сотні отаких хат, як у вас, і ще лишиться на безбідне життя. . .

Старий заморгав очима.

— Ти хочеш сказати, що. . .

— Ми маємо 800 акрів землі, наймаємо сезонних робітників на час посівної й збиральної пори, а заробляємо, мабуть, стільки, що не заробить великий ваш колгосп.

Молодший брат Сергій почервонів.

— То ти, значить, капіталістка?

— Ніяка не капіталістка. Наше господарство вважається за середнє. Є фермери, що посідають до трьох тисяч акрів, мають власні фабрики для консервування овочів, навіть безпосередньо торгують із закордоном.

Мати аж перехристилась.

— Катрусенько, борони тебе Бог розповідати комусь із чужих про свій маєток. Нам можеш, ми свої, а чужому завжди заздрісно, коли б ще не доніс властям. . .

— А що мені зробить ваша власть? — самовпевнено відповіла Катруся. — Я громадянка Америки.

— Так воно є, але бували випадки, що й до американців, роджених тут, прискіпувались. Один чоловік із сусіднього села, такий же молодий, як ти, похвалився десь на людях своїм життям у Канаді, то його негайно вислали й сказали, щоб більш у советську державу не приїздив. . .

Цієї теми вже ніколи в родині не торкались. Катруся згадувала своє далеке дівочтво, ходила в ліс по гриби, допомагала матері господарювати на тих нужденних 15 сотках землі, що ними влада милостиво нагородила своїх громадян.

— Мамо, — казала Катруся, — коли б я могла взяти вас усіх до себе. Мій чоловік дуже добрий, з рідні має тільки одну сестру, і він мені говорив: — При-

возь хоч і всю родину, їсти й пити вистачить. Але ж я знаю, що це неможливо.

— Неможливо, доню. Ми й так не знаємо, як тобі дякувати. Таж твої пачки утримують не тільки нас, старих, а й твоїх сестер з родинами, навіть нашому інженерові стають у великій пригоді. . Що ж, судилося нам жити нарізнь, але, Богу дякувати, вже не смикають нас так, як колись, не загрожують різними жахіттями. Ну, розуміється, ми мовчимо, ані пари з уст, отак зустрінешся з кимсь і: «Добриденень, як себе почуваете? Що нового?» Інших розмов нема.

Ще лишалось Катрусі провести три дні в родинному колі, і раптом викликали її в районний КГБ. Зустріли там ввічливо, навіть запропонували кави з тістечками, пожартували, що Катрусю аж ніяк не схожа на американську даму, а скоріше на дівчину з їхнього ж міста, а потім уже офіційним тоном зауважили:

— Ось тут, громадянко Суліма, у своїй анкеті на дозвіл відвідати батьків, ви вказали свій маєтковий стан: дім, і 8 акрів землі. Для чого ви затаїли ще два зера? Ми вашої землі не віднімемо, але за неправду покараємо тим, що ви більш ніколи сюди не приїдете. Оце й усе. Бувайте здорові!

Кінець туристичної подорожі був отруєний. Родина в пригнобленому настрої прощалася навіки з Катрусю, в родини відняли надію, а це чи не найбільша втрата в людському житті.

Але хто ж міг донести, хто? Не хотілось Катрусі запідозрювати когось із своїх, але мимоволі приходив на пам'ять ленінський каннібальський заповіт: ніякої пощади клясовому ворогові, будь то батько, сестра чи брат.

Страшна, ненормальна держава! Ті «вороги» їй звижаються скрізь, скрізь обмеження, скрізь неоправдані заборони.

— — — — —

Могутній літак плыв над океаном, віддаляв Катрусю від рідної землі тепер назавжди, без права по-

вернення. Вже, очевидно, не можна сподіватися й на те, що пустять когось із близьких відвідати Катрусю. Капіталістка. . . О, будьте ви прокляті з вашим соціалізмом, і з тим беззаконням, якого нема навіть у феодалних країнах, де ще існує поділ на касти.

Так роздумуючи, Катруся почала шукати чогось у своїй ручній торбинці і раптом натрапила на якийсь, досі небачений, короткий лист. У листі було написано:

«Дорога сестро! Прости мені, якщо зможеш. Я нештатний співробітник КГБ, як у нас кажуть, «осведомитель», і моїм обов'язком було поінформувати ту нашу установу про твій справжній маєтковий стан. А коли б я не поінформував і довідались би поза мною, я мав би сувору кару аж до тюрми. Ще раз прости і, ради Бога, не говори про це нікому з наших. Твій брат Сергій».

Катруся втерла сльозу, що непростена викотилася з очей, і. . . не знайшла в собі сили, щоб осудити братову зраду.

ЙОГО ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВО

Геник Яскульський закінчив десятилітку з дуже добрими оцінками. Він не мав сумніву, що його приймуть до високої школи, і цією омріяною школою був для нього медичний факультет Київського університету.

Захоплення медициною проявилось в хлопцеві ще від дитячих років. Він «лікував» котів і собак, себто, прикладав їм теплі компреси від болів шлунку, мастив йодиною ранки, забинтовував пошкоджені лапки хатнім птахам. Батьки й старші діти жартома кликали Геника доктором, а він відповідав:

— Смійтесь собі на здоров'я, а я таки справді буду лікарем, ось побачите. . .

Тепер давня мрія стає дійсністю. Власне, до цілковитої дійсности не так близько, але ось уже поріг, здано документи до університету, і Геника заповнили, що він буде в числі перших кандидатів.

Тим часом весело минали вакаційні дні. Рухлива молодь гайсала київськими вулицями, поширювала обізнаність із цим стародавнім славним містом. Нишпорила по навколишніх лісах у пошуках грибів. Робила прогулянки в близькі села. А найкращою розвагою було купання й мандрівки моторовим човном. Чудова пора літо, коли не помічаєш часу, і дні здаються суцільним святом.

Лишалось два тижні до початку навчання, і раптом Геник дістав запрошення до комітету державної безпеки. В чому річ? Ніколи він із тим комітетом справи не мав, тільки похмуро косився, проходячи повз нього, бож чув від старших, що то за установа. . .

Але йти треба. Геник був ретельний у всьому, і на дев'яту годину, як вимагало запрошення, стояв біля віконця бюро перепусток.

— Третя кімната! — сказав Геник, бо так вичитав на запрошенні.

Черговий у поліцейській уніформі запитав прізвище, узяв телефонну слухавку, щось там буркнув, очевидно, дістав дозвіл пропустити й простягнув Геникові синій папірець.

У кімнаті, позначеній числом три, сидів старший присадкуватий чоловік із відзнаками майора, щось писав, але зразу ж відклав набік олівець і привітно сказав:

— Сідайте!

Сірі очі майора, обрамлені темнуватими кругами, були втомлені, але дивились на прибулого без злоби, навіть з якимсь прихованим співчуттям.

Геник невимушено сів, бож не почував за собою гріха і тому не боявся.

— Ви Геннадій Яскульський?

— Так, — відповів спокійно Геник.

— Ваш батько, здається, був священиком?

— Був. І що з того?

Яке зухвальство! Тридцять років тому за це «що з того?» гаркнули б: «попівське кодро!», та ще й нагородили б поличником, а тепер поважний майор тільки посміхнувся й відповів:

— Нічого. Це я так, поцікавився. . .

— Ви щось маєте до мене? В чомусь обвинувачуєте? — запитав Геник.

— Боже, борони. За віщо? Я хочу поговорити з вами в справі вашого дальшого навчання. Куди ви тепер спрямовуєте свої кроки?

— На медичний. . .

— Вас уже прийнято?

— Майже. Я бачив себе в списку кандидатів.

— Будете проходити якийсь іспит?

— Можливо. Але я іспиту не боюсь.

— Гм. . . А що б ви сказали, коли б вам запропо-

нували навчання в Московській духовній академії? Там іспитів непотрібно.

— Я вже зазначив, що іспитів не боюсь, а крім того, мене зовсім не цікавить, так звана, духовна нива.

— Не цікавить? Зате нас цікавить... Слухайте, Яскульський, ви людина розумна, вчилися на відмінно по всіх предметах, у тому числі й політичних. Ви були дуже активний у громадській праці, маєте організа-торські здібності, з вас непересічний промовець. Чо-му б вам не піти до академії?

— Не хочу!

— Гм... Не хочу... А думаєте, я хочу тут сидіти? Та ще зранку до пізнього вечора. Моя праця теж не по мені...

— Ну, то покиньте її.

— Покинути? А хто дозволить? Ви в комсомолі?

— В комсомолі.

— А я в партії. Уже давно. І партія мені доручила... оце. Зважте на свою майбутню кар'єру. Ну, будете ви лікарем десь у районі, бож тут вас не залишать. Це значить вічний клопіт. Удень — прийом хворих. Увечері — виклики до хворих. Тож зовсім не буде часу для особистого життя. А платня фактично мізерна. Куди ви розженетеся з 150-ма рублями? Хіба що вистачить на їжу. А після закінчення духовної академії у вас широкий шлях... Станете єпископом, архієпископом, митрополитом, матимете змогу поба-чити чужі країни. Хіба не цікаво?

— Я вже сказав вам, товаришу слідчий, чи хто ви тут, що не цікавлюсь духовною нивою, бракує мені покликання. Крім того... я зовсім не маю наміру при-ректи себе на самотність, без родини...

Майор розсміявся.

— Ох, ви дивак! Вибачте, але такі відсталі погля-ди зраджують ваше походження й виховання. Для чо-го ж без родини? Та матимете десь конспіративно жін-ку й дітей, а схочете, то й дві жінки. Цього добра в нас вистачить.

— Ні!

— Ні? А я кажу: так! Між іншим, академію вже повідомлено, за вами закріплено місце в гуртожитку, стипендія — удвоє більша, як в університеті. Ну, і... до університету вас не приймуть, це я вам гарантую...

— То ви хочете зробити з мене свого помічника в рясі? Щоб я в одній руці тримав хрест, а другою розвалював церкву? Не діждетесь! Ось піду в робітники, у шахтарі, і чорта з два ви мене там дістанете.

— Дістанемо, товаришу Яскульський, їй-бо, дістанемо. А про «валити церкву» ви даремно. Хто її валить? Вона сама валиться. Навпаки, ви будете повчати з амвону людей, як вони мають жити за євангельськими приписами...

— А з вами як?

— З нами? Ніяк. Просто будемо дружити. Ви трохи допоможете нам, ми — вам. Словом, я не настоюю на негайній вашій позитивній відповіді. Подумайте тиждень, а наступного четверга, в цю саму пору, прийдіть до мене. Згода?

Що лишалось робити Ґеникові? Де був інший вихід? Голова тріщала від думок, одразу померк святочний вакаційний настрій.

Несвідомо, як сомнабула, забрів Ґеник на Володимирську гірку, оглянув мальовничу панораму Дніпра і його околиці, й сумно похитав головою. Це значить — прощай, Україно, на довгі роки, якщо не назавжди. Це значить... Душа протестувала перед насильством, хотіла якоїсь розради. Матір! Ось кому треба розповісти про Ґеникову «прекрасну перспективу», послухати, що скаже найщиріша в світі дорадниця...

Ґеник спустився з гірки, сів на автобус, забіг до свого помешкання, щоб узяти малу валізку, і поїхав на гомінку київську залізничну станцію.

Станційна заля, не зважаючи на будній день, була переповнена. Люди від'їздили й приїздили, хтось когось зустрічав, комусь взагалі було цікаво повештатись між натовпом.

Ґеник купив квиток на поїзд приміського сполу-

чення. Їхати недалеко, всього двадцять кілометрів до того села, де вчителює сестра, а разом із нею живе мати.

За вікном розляглися безмежні колгоспні поля. Саме в розпалі збиральна кампанія, скрізь аж роїться від людей і машин. Де-не-де стоять особові авта. Це, певно, якесь начальство приїхало доглянути за темпами. Картина начебто весела, коли дивитись на неї збоку, а насправді, Геникові добре відомо, що жадних веселощів там нема, бо все основане на примусі, на твердих термінах, на показному змаганні. Адже колгоспники збирають не для себе, а для держави. Приватні засіки колгоспників порожні, вони цілком залежать від милости державного плянування. А ще ж недорід, хто зна, як буде цього року з тим плянуванням, чи не доведеться тугіше затягати очкуруць. . .

Квартира вчительки, Геникової сестри, не відзначалася комфортом. Це була звичайна селянська хата з колишніх розкуркулених, чи «виморочних», зроблена на дві половини, одна з пічкою для варення їжі, а друга, так звана, чиста, без пічки, лише з лежанкою, щоб погріти зимою перемерзлі кістки. Тут і доживала віку мати — вдова по священику, померлому двадцять років тому, коли Геникові минув тільки рік життя. Він був останній у родині з великою різницею в роках з іншими дітьми, бо ж сестра була старша на десять, а брат аж на вісімнадцять років.

— Генику! — привітала радісно мати. — А ми чекали на тебе в суботу. Певно, був зайнятий?

— Та ні, мамо, одверто кажучи, полінувався їхати. За гульнею не було часу. . .

— Ох, ти, горенько моє чубате! — сказала мати, і дрібні зморщки біля її очей наче опромінились сонцем, виявляючи безмежну ласку до свого «мізинця».

А «мізинець», справді, не міг поскаржитись на вроду. Високий, широкоплечий, з очима, як два блакитних озерця, і з буйним пшеничним чубом, що кільцями спадав на опукле чоло.

— Ти приїхав, щоб переночувати, чи надовше?

А чому сумний? — придивившись, спитала мати. — Щось трапилось?

— Олі нема? — у відповідь запитав Генік.

— Нема.

— А діти?

— Кудись побігли.

Тоді Генік, хвилюючись, розповів матері про сьогоднішню візиту в КГБ і таку несподівану пропозицію.

— Мамо, що мені робити? Я просто вибитий із колії, усе в мені повстає проти цього безсоромного втручання в моє життя. Що мені робити?

Старенька журно похитала головою.

— Скоритись, сину. Ти виростав у війну. Твоє минуле не сягає й двадцятьох років. І ти не знаєш, яку хресну путь перейшли ми всі перед війною. Батька не заслали тільки завдяки щасливому збігові обставин. Він потрапив до слідчого, який учився разом із нашим Павликом, і той сказав: «Отче, дякуйте Богові, що ваша справа в мене, а не в іншого слідчого. Ось я її на ваших очах знищу, а ви передайте Павликові привіт від Петра Ляшенка». Мій дорогий синку, борони, Боже, когось звернути на себе увагу тієї страшної установи. Хоч вона тепер, може, і не така, як колись, принаймні, не катують невинних, але всі закони не допоможуть, в разі там вирішать чимось долю. Так і з тобою. І не тільки тебе не залишать у спокої, а доберуться й до твого брата, до твоєї сестри, до зятя, всі ми відповідатимемо за відмову виконати пропозицію комітету державної безпеки. Щось придумують. Знищать з роботи. Будуть переслідувати на кожному кроці. Доведуть до божевілля. . . О, ти ще не знаєш їхніх метод. Я не бачу якогось іншого виходу, Геніку!

Так. Мати мала рацію. Іншого виходу нема, треба берегти власне життя й життя родини.

* * *

В університеті були здивовані, коли Геннадій Яскульський прийшов забирати свої документи.

— В чому справа? Адже ви прийняті.

— Я змінив плян. Іду в Москву.

— В Москву? А хіба наш університет не такий же правосильний?

Геник, розуміється, не признався, що не він їде, а «його їдуть». Це було непотрібно, та й у тій «дружній» установі попередили: — Нікому не кажіть, куди саме вступаєте вчитись, нікому, крім родини.

* * *

Духовна академія містилась недалеко від патріаршої резиденції. Помешкання було вигідне, з усім модерним устаткуванням, із просторими ясними аудиторіями. Для гуртожитку використовувались затишні кімнатки, по дві особи в кожній. Напарником Геникові був тихенький, непоказний студент академії, рязанець Семен Ходоров, надиво відвертий і довірливий. Він признався Геникові:

— З мене сміялися, що я схотів піти в духовну академію, а я тут нічого смішного не бачу. Мій батько ще й тепер дячком у церкві. Він прищепив мені віру в Бога. Крім того, всі ми люди... Після закінчення академії, на село не пошлють, буду священиком десь у місті.

— А ти не боїшся переслідувань?

— Яких переслідувань? За що?

Геник згадав тисячі засланих українських священиків, але нічого не відповів. Він же не знає умов у тій Рязані. А може, там і справді відмінні обставини.

В перші дні навчання Геник пильно придивлявся до вчителів. Чи не становить вся ця наука тільки маскарад? Чи ці вчителі-богослови часом не потрапили сюди за відрядженням комітету державної безпеки, як і він? Ні, цього не було помітно. Всі вчителі, за небагатьма винятками, старі, навіть древні, з золотими відзнаками колишніх, ще царських, духовних академіків, добре обізнані в богословських науках, що їх вони викладали. Гомілетика, догматика, історія церкви, вимога досконалого знання слов'янської мови, вся та дуже

серйозна атмосфера навчання не настроювала на підозру.

Ректор академії, чорнобородий поважний священик середніх років був надзвичайно уважний до кожного зі своїх вихованців, часто розмовляв з ними на теми, зовсім далекі від поточного навчання, цікавився особистим життям юнаків.

Геникові він одного разу сказав:

— Мені здається, що перед вами широка дорога. В основному, ми готуємо священиків, але окремі одиниці посядуть керівне становище в нашій церковній ієрархії. Ви з духовної родини, очевидно, з дитинства при звичаєні до церкви, а ваші здібності в навчанні дають запоруку успішного закінчення академії. Отже...

— Отче ректоре, — втрутився Геник, — вибачте за відвертість... Я абсолютно не маю покликання до священства. Не маю!

— Як не маєте? А для чого ж ви сюди приїхали? До духовної академії здебільша вступають семінаристи, а ви закінчили десятилітку...

Геник мовчав. Не міг же він признатись, що його вирядив, очевидно, через Наросвіту, комітет державної безпеки. Врешті знайшов відповідь:

— У вас тут дуже добре поставлено викладання чужих мов, а мене це завжди цікавило...

— Ну, для цього існують спеціальні факультети. Ви що, хочете бути дипломатом?

Ця розмова трохи підбадьорила Геника. Якщо ректор питає, ким він хоче бути, значить, духовна стежка не обов'язкова. Можливо, «вони» мали на увазі якраз цю галузь... Заспокоювало й те, що його жодного разу не викликали для «бесіди» на всім відому Луб'янку. Е, чорт їх бери! Не буде ж киснути молода людина.

Поза навчанням, Геник завів у Москві цікаві знайомства, здебільшого з земляками. А їх там було багато, в кожному навчальному закладі не бракувало вихідців, чи збігців з України, та й у різних установах їх було досить.

Не раз Ґеник запрошував розважитись і свого сумирного колеґу Ходорова:

— Ходімо, Семене, я тебе познайомлю з розумними людьми, та й дівчата є там гарні. Не можна ж увесь час сидіти за книжками.

Але Ходоров незмінно відмовлявся.

— Ні, Ґенику, весела компанія не для мене. Тобі легко йде навчання, ти маєш чудову пам'ять, а я надолужую ретельністю й наполегливістю...

* * *

Ця зустріч була для Ґеника випадкова і... фатальна. Поспішаючи до метро, Ґеник спіткнувся, мало не впав, і в нього мимоволі вирвалося:

— А хай тобі біс!

— Біс тут ні при чому, — почувось біля нього, — а ви уважніше дивіться під ноги, бо так можна й покалічитись...

Ґеник глянув на ту, що зробила зауваження, і на якусь хвилинку зацікавився. Зовсім молоденьке, біло-рожеве обличчя, дві чорних коси, малинова усмішка...

— Може, нам по дорозі? — спитав Ґеник.

— Очевидно. Себто по дорозі до метро, а там — не знаю.

— Як ваше ім'я? — запитав Ґеник.

— Світлана. Тут кличуть мене «Света», та мені більш подобається моє повне ім'я. Ви з Києва?

— Угадали. Саме з Києва, і не так давно.

— А я вже третій рік.

— Учитесь?

— Розуміється. А ви?

— І я.

Після цієї розмови похапцем, їм обом довелось їхати майже до тієї самої зупинки, а далі почалась і розвинулась відома від віків історія.

— Світланочко, я не можу й дня витримати, не бачивши тебе. А ти на мене чекала?

— Ну, розуміється, чекала. Ти ж не обіцяєш на вітер. Коли сказав, що прийдеш, значить, це напевно.

— Що ж у тебе? Розповідай!

— Та ось завтра мушу здати письмову працю із стародавньої літератури і не певна, чи впоралась...

— Давай я перевірю.

Ці зустрічі все тісніше еднали, ріднили, скріплювали взаємну симпатію. Не було жодних розходжень, крім одного. Це тоді, коли Геник признався, що вчиться в духовній академії.

— У духовній? На священика?

— Ні, я священиком не буду.

— А чому ж ти туди пішов?

— Бо там ідеально поставлене навчання чужих мов. Таких талановитих учителів я ще не бачив. Уяви собі, за рік ми вже майже вільно говоримо по-французькому. Тепер починаємо англійську, а потім буде ще й німецька.

— Скільки часу треба вчитися в тій академії?

— П'ять років.

Молоденькій Світлані трохи не подобалось оте слово «духовна». Адже її було виховано в безвір'ї, бабусині розповіді про колишнє урочисте святкування Різдва, Великодня, храмових днів, вона сприймала, як гарні казки, бо в сучасному житті того не бачила. Проте всілякими складними питаннями Світлана не дуже цікавилась. Вона засвоїла головну настанову: кожний юнак і юначка мусять учитися, здобути якийсь фах, стати на власні ноги. Якщо Геник учиться в тій духовній академії, то щось же це навчання дасть. Він говорив про можливість дипломатичної праці, про поїздки за кордон... Як буде цікаво! А насамперед, це світлосяйне почуття, що його Світлана вперше переживає. Не тільки Геник не може жити без неї, а й вона без нього. «Коханий мій, — шепотіла дівчина, коли була сама, — я тобі всю душу віддам, і ти ніколи не пошкодуєш, що зустрів мене».

А час минав. За півроку до закінчення академії, Геника запросили до патріяршої канцелярії й попередили:

— Ми зараховуємо вас до складу нашої закор-

донної місії, як секретаря і перекладача. Ви нічого не маєте проти?

— Ні. Але я незабаром пляную одружитись...

— Одружитись? Трохи зачекайте. Перше відрядження не буде довге. Повернетесь, і тоді — з Богом!

Розуміється, протестувати не випадало. Генік і Світлана мали одружитися влітку, але що ж, відкладуть на осінь, після тримісячного перебування Геніка закордоном. Вони обов'язково повинчаються в церкві. А якщо відкрито не можна, то «засекреченим» порядком. Багато молодих так роблять. У Геніка є добре знайомі священники, і вони безумовно не відмовлять...

* * *

Поїздка за кордон дала Генікові величезне задоволення. Як несхоже все з тим, що бачив він вдома. Ніде тебе не «прописують», не питають документів, ставляться довірливо й уважно, як до рівного, стараються прислужитись.

Повноважним представником московської патріархії був митрополит Миколай в асисті єпископа Мелетія, свого голосистого протидиякона, і ще одного цивільного службовця, з офіційною функцією завідувача господарством, але спостережливий Генік доглянув, що цей службовець має інше завдання, бо ж марно вони з митрополитом розмовляли в чотири ока, пильнуючи, щоб не нагодився хтось сторонній. «Політрук! — здогадувався Генік. — Нянька! Та й як би пустили самого митрополита без догляду? Ще наговорить якийсь антипартійних дурниць»...

Поза секретарськими й перекладацькими обов'язками, Генік був вільний і мав право відлучатись на прогулянки. Ось славний Париж... Скільки тут церков, скільки пам'ятників релігійної культури. І ніхто їх не нищить, навпаки, підтримують у цілості, реставрують, дбають про збереження. А що робиться в Москві... З тих «сорока сороків» церковних споруд лишилися жалюгідні рештки. А в Києві, де зруйнували

найцінніші стародавні храми. А в містечках і селах церков майже зовсім нема. Їх або розвалили, або пристосували під клуби, або використовують, як зерносховища. І в той же час Геніків зверхник, митрополит російської православної церкви, запевняє своїх чужоземних колег, що в советській державі нема жодного переслідування релігії, відкриті церкви, люди їх вільно відвідують, розуміється, якщо хочуть. Не заборонене й релігійне виховання. . .

Генікові боляче і... смішно. Ну, в академії інша справа. Там усі слухачі, навіть в обов'язковому порядку мали відвідувати Богослужби, а спробували б це зробити учні київської десятилітки, то й десятилітку всю розігнали б.

Духовна місія повернулася з відрядження в кінці жовтня. По приїзді в Москву, Генік, навантажений закордонними подарунками, наче на крилах, помчав до Світлани.

— Світланочко! Нарешті ми будемо разом. Ось поїдем до моєї мами, до сестри, до брата, справимо весілля вкупі з моєю й твоєю родиною, а перед тим тут повинчаємось. Не пізніше, як за тиждень, їдемо. Чуєш?

Однак, на третій день після повернення, до гуртожитку академії на ім'я Геніка прийшов лист. Чудний лист без поштового штемпеля, з надрукованою на машинці адресою. Генік прочитав:

«Завтра, о 10-тій годині ранку, просимо вас прибути до канцелярії відділу культів при міністерстві внутрішніх справ.

Керівник канцелярії **Агрєнев**».

Генік пішов без особливого неспокою, бо що ж поганого може зробити йому той відділ? Очевидно, треба дати якийсь звіт за свою поїздку. . .

У коридорі відділу культів юрмилося багато людей. З одягу Генік зауважив кількох єпископів, були й священики, і миряни, бо це своєрідний «штаб», де полагоджуються справи духовного порядку. . . Генікові знов мимоволі стало боляче. Оці поважні мужі, як хлопчики, чекають на виклик до начальства. . .

Молодого академіка прийняли дуже ввічливо, запитали про здоров'я, про закордонні враження, а тоді попередили:

— За півгодини прийде й буде з вами говорити товариш Куроедов.

Куроедов? Розуміється, Генік не тільки чув, а й не раз бачив товариша Куроедова, цього «цивільного патріярха», без волі якого справжній патріярх не може ступити й кроку. Що ж він скаже?

— Задоволені поїздкою, товаришу Яскульський? — спитав Куроедов. — Може, хотіли б поїхати ще, в іншу країну?

— Поїду. Тільки мені треба поладнати деякі свої справи.

— А саме?

— Я маю одружитись...

— Гм... Оцього якраз я вам і не радив би...

— Чому?!

— Товаришу Яскульський, я буду з вами відвертим. Ви закінчили духовну академію з найвищими оцінками, себто, першим. Ви бездоганно володієте німецькою, англійською і французькою мовами. А це цілий скарб. Отже, ми намітили вас кандидатом на єпископа, а в дальшому на митрополита.

— Мене? На єпископа? В двадцять п'ять років?

— Ну, це не зразу. Спочатку перейдете певний стаж, як співробітник духовної місії. Але вам доведеться прийняти монаше і священниче звання.

— Не прийму!

— От уже й «не прийму». А для чого ми на вас гроші витрачали?

— Я поверну ці гроші, працюючи. А одружитись ви мені не забороните.

— Ви помиляєтесь... Власне, забороню не я, а православні канони. Мабуть, ви ж знаєте, що монахам офіційно одружуватись не можна. Стійте, не гарячіться. Канони забороняють монахам релігійне, чи навіть загсівське оформлення шлюбу. А без оформлення жи-

віть собі на здоров'я, з ким хочете, ніхто вас контролювати не буде.

«Як дивно збігаються погляди „державної безпеки” з поглядами „відділу культів”», — подумав Генік.

— А діти?

— Дітей запишуть на ім'я матері.

Генікові хотілося запустити в Куроедова отією тяжкою мармуровою підставкою для чорнила, але він стримався й тихо сказав:

— Ні, товаришу Куроедов, моя суджена з цим не погодиться, а я також. Обманювати себе, людей і... Бога — це вже занадто.

Куроедов по-батьківському поклав руку на плече Генікові.

— Мій молодий товаришу, ви не можете не розуміти обов'язку перед державою. Адже комунізм над усе! Ми мусіли знищити десятки мільйонів людей в ім'я торжества нашої ідеї. І чи стане ідея рахуватися з особистим бажанням Яскульського, чи хоч би й Куроедова? Я не хочу вам загрозувати, це не моя функція, але... в випадку вашої категоричної відмови вам не бачити ні Москви, ні Києва. Ви опинитеся дуже далеко, і там же будуть ваша мати, брат, сестра, їхні діти і... ваша наречена, тільки в різних місцях. Вибірайте!

Генік вийшов з відділу культів зовсім розторочений. Перша його думка була: піти на міст через Москву-ріку й кинутись із тієї висоти, та не в воду, а на прибережне каміння. Бож для чого жити? Особисте щастя заборонене, до майбутньої перспективи не лежить душа, оскільки доведеться гвалтувати себе, як, очевидно, й тому митрополитові Миколаєві. Воля релігії? Воля людської совісті? Ось вона, та воля!..

Весь день блукав Генік по місті, а надвечір трохи заспокоївся. Ну, втече він від життя, і кому після того стане легше? Знайдуть на його місце когось іншого. Першим піде, навіть побіжить на спокусливу приману безхарактерний, чи вже надто довірливий Ходоров, знайдуться й сотні явних безбожників, які будуть про-

повідувати Боже слово з цинічною насмішкою в душі. Крім того, бідність родини Геника... Вона вся дивилась на нього, як на майбутню підпору. Адже він тепер «учений богослов», мабуть, займатиме високе становище...

Повернувши до помешкання, Геник тяжко зідхнув і сів писати листа Світлані:

«Дорога, єдина Світланочко!

Цим листом я прощаюся з тобою назавжди. Не питай про причини. Вони сильніші за мене. І повір, що роблю цей неймовірно тяжкий для мене крок найперше заради тебе. Постарайся викинути з пам'яті твого Геника, полюбити іншого, бути щасливою. Безумно хочу бачити тебе, але краще не треба. **Геник**».

* * *

Як у півсні відбувався для Геника чин монашого постригу, з нареченням йому імені «Герман», а за місяць возведення в сан ієрономаха. Геник, чи вже тепер отець Герман додому не їздив і нічого не писав, тільки висилав дорогі пакунки, бо його зразу ж зарахували на посаду постійного службовця закордонної духовної місії з дуже високою платнею, з правом доступу в урядовий закритий розподільник, де не було тільки пташиного молока...

Молодий священик уже призвичаївся до самотності. Його не тягнуло на люди. Свій вільний час він віддавав книгам, духовним і світським, особливо світським чужоземним, щоб пізнати всю повноту життя...

Його запрошували, як перекладача, на всі візити закордонних ієрархів і навіть на візити чужоземних урядових представників, бож зовнішньо отець Герман нічим не різнився від цивільних громадян, одягався в модні елегантні вбрання, навчений етикетові, тримав себе з гідністю довіреної, близької до свого уряду особи.

Час від часу траплялися й виїзди закордон, місячні, тримісячні і навіть піврічні. Отець Герман був

тепер старшим секретарем духовної місії, і вже цілком увійшов у свою роль. Що ж, так склалася доля. В кожному разі він не стикається безпосередньо з закордонними ієрархами, не говорить про чорне, що воно біле, не вихваляє життя в советській Росії. Він мовчить.

Так ішло п'ять років, а на початку шостого його запросили до патріяршої канцелярії і сам патріярх сказав йому:

— Отче Германе, ми переконалися, що ви добрий і достойний працівник. Отже, в цю неділю ми підвищимо вас до сану архимандрита, а десь за місяць, чи два ви приймете хіротонію в єпископи. Не відмовитесь?

Отець Герман хотів зауважити, що, як йому відомо, канонічний статут православ'я дозволяє на хіротонію лише для осіб «Христового віку», яким сповнилося тридцять три роки, а йому ж ще нема й тридцять одного... Потім пригадав свої давні візити до київського комітету державної безпеки й до Куросдова, і... нічого не сказав, тільки на знак згоди похилив голову. Така його доля...

Підчас висвячення архимандрита Германа на єпископа, в патріяршому соборі було багато людей, правда, більше старих, але де-не-де траплялися й молоді лица.

На великому виході, коли гарний, стрункий владика, ще безбородий, появився в золотій митрі, з єпископським посохом, якась завинена до очей у шовкову хустку жінка коротко зойкнула. На неї озирнулися сусіди, а новий архиєрей теж мимоволі спрямував туди свій погляд і раптом страшенно зблід. Ох, ці очі! Хіба їх можна забути? Хіба забудеш ті чорні палкі очі, які вміли промовляти самим тільки порухом, ледве вловним, але багатозначним...

Біля жінки стояла маленька дівчинка й жадібно роздивлялась довкола, тримаючи палець на рожевих устах.

«Так, це вона, колишня його мрія, суджена Богом наречена. А то її дочка. Комітет державної безпеки

й Куросдов брутально відняли у владика Германа його наречену, його дітей. О, будьте ви прокляті!»

З очей владика раптом скотилися дві сльози. Він провів рукою по очах і дзвінким чистим голосом возгласив хвалу Богові. Присутні священослужителі й народ були захоплені. Як гарно, натхненно служить новий єпископ! Як він переживає цю свою першу Богослужбу!

Незабаром після висвяти, владика Герман не витерпів і поїхав на Україну, бо мати писала, що дуже слаба, хотіла б перед смертю побачити сина. Потрібний був словесний дозвіл патріярха, і цей дозвіл дали без жодних передумов, тільки просили довго не затримуватись.

Іхав єпископ у цивільному вбранні, бож не мав наміру десь офіційно виступати, це його приватна поїздка.

Стара мати дуже зраділа синовим відвідином.

— Мій Генуку, адже ми не бачились майже десять років. Чому ж не приїздив? Так був зайнятий? Правда, ці закордонні відрядження не жарт. Різні звіти, доповіді... А, може, ти вже оженився? Масн дітей? Чому ж не привіз?

Владика Герман болісно посміхнувся.

— Мамо, я вже ніколи не ожениюсь...

— Чому?!

— Бо я... єпископ.

— Ти єпископ?

Мати заплакала жалісно, по-жіночому, витираючи очі зморщеними кулачками, здригаючись худими плечима.

— Ну, мамо, для чого це? Певно, покійний тато був би задоволений.

— Ні, сину, не був би, бо не той час і не та влада. Ти подивись на себе. Хіба колишній єпископ так одягався? Хіба йшов пішки від станції? Та навіть не в цьому річ. Де твої права, сину? Від кого ти залежиш? Від цієї безбожної влади. Вона накаже тобі засудити найбільшого мученика і — засудиш. Накаже співати

славу катам і — співатимеш. Будеш усе робити проти своєї волі, проти волі народу. Ах, як я співчуваю тобі!

Що було відповідати владці Германові? Мати цілком права, але вже нічого не зміниш, не повернешся на колишні стежки.

Разом з матір'ю вони вирішили нічого не говорити іншим членам родини. Ось повернуться з роботи зять і сестра, ввечері приїде вже попереджений брат — дрібний київський службовець. Вони собі обмінюються різними життєвими думками, надивляться одне на одного. У цьому й буде родинна радість. Довідаються з преси? Сумнівно. Советська державна преса про такі справи, як висвячення й призначення єпископів не пише, а преса церковна дуже обмежена і майже не потрапляє до рук громадян, хібащо хтось спеціально її передплачує.

Першою прибігла з роботи сестра, кинулась владці на груди, защебетала:

— Геніку, таж ти зовсім не змінився. Тільки завів вуса й волосся до коміра. Але це тепер модно. Ось приїде наша Леся, і ти побачиш свою копію. . . Дивно, що дочка схожа не на тата, чи маму, а на дядю. Таке ж золоте волосся, такі ж очі. Шкода, що твій небіж далеко, аж у Полтаві. Вивчас там агрономію. А Леся вже ось-ось кінчас десятилітку, хоче вчителювати, як і я, поступить у педагогічний інститут. Я їй казала: подумай, учительський хліб не ситний, а вона відповідала: не хлібом єдиним живуть люди, я люблю дітей, буду виховувати їх так, щоб з них вийшли повноцінні громадяни, а не бездушні манекени. Вперте дівча, з характером. . .

Незабаром загурчало коло хати зятєве вантажне авто. Воно, розуміється, не було його власністю, тільки прикріплене до нього, бож зять працював шофером на перевозці різних вантажів.

— Ну, швагерку, ось і я, Федір Бровченко, капітан не дуже далекого плавання на тритонній таратайці. . . Давно я тебе, друже, бачив. До Москви ти ще був пацаном і нічого не пив. А тепер ми з тобою вип'ємо.

Мамо, де ота «калганівка»? Чортяче зілля, я тобі скажу, швагерку, бика може сп'янити. Що? Ти не п'єш? Зовсім? Який же з тебе богослов? Згадай гоголівського Халаяву, Хому Брута, навіть ритор Тиберій Горобець не цурався чарки, хоч йому, за малолітством, це було заборонено. А мені, брате, з моєю капітанською професією, без горілки ніяк не можна обійтись. Особливо восени й узимі, коли вітри, холод, сніг. Прийдеш додому, то зуб на зуб не попадає, плямкаєш перемерзлими губами, як заводна лялька, і нічого не можеш сказати, аж доки не промочиш горлянку. Ну, що ж, пробач, вип'ю сам. . .

Небога й брат приїхали вже по обіді й їли окремо. Леся, справді, була дуже подібна до дядька й горнула до нього з усією дівочою безпосередністю. Глядила його волосся, цілувала й просила:

— Дядю, розкажіть же більше про закордон. Як там? Що там? От би мені поїхати. . . А до вашої духовної місії дівчат не приймають? Я б там білизну прала й варила їжу. Зробіть протекцію!

Брат Павло стримано посміхався. Його два сини-близнюки теж училися в Харківському ветеринарному інституті, а хворовита жінка рідко виходила з хати, то ж усі «зовнішні справи» лежали на ньому. Він дякував братові:

— Генику, коли б не твоя допомога, було б нам дуже скрутно. Хлопців треба одягти й узуті, вони вже майже дорослі, потребують додаткових витрат. А наші службовецькі статки. . . Сам знаєш! Ти й досі старшим секретарем духовної місії?

— Так.

— Ну, і. . . не зневажають вас там, у Москві?

— Ні. Ми їм потрібні. . .

— Ага. Зрозуміло. Потрібних не чіпають, а непотрібних. . .

Довго розмовляла між собою родина, а врешті прийшлося йти на спочинок, бож завтра кожний мусить поспішати до своєї праці.

Владика Герман три дні перебув у сестри й повернувся в Москву.

* * *

Минуло ще три роки. За цей час єпископ Герман став архієпископом, а незабаром померла мати. І знову ж він їздив на похорон у цивільному вбранні, стояв між людьми й тихо молився підчас громадського обряду, бо за церковний сестрі-вчительці пришили б «неспівзвучність з епохою», а може, й покарали б більш відчутно за подання дурного прикладу іншим. . .

У тридцять п'ять років архієпископ Герман став митрополитом і очолив духовну місію в південно-американських країнах. Він уже «набив собі руку», пливко і переконливо розповідав про гарне, змістовне життя в советській державі, про великі економічні й духовні її досягнення. . .

В цю поїздку митрополит Герман узяв із собою, як свого особистого секретаря, співмешканця в гуртожитку, жонатого священика Ходорова, бо той самотужки вивчив еспанську мову і був дуже цінним службовцем місії. Однак, Ходоров, за вродженою скромністю, завжди тримався в тіні, виявляючи послух і покору перед усіма іншими службовцями. Митрополит навіть зробив йому зауваження:

— Отче Семене, яке я для тебе «ваше високопреосвященство»? Ну, називай мене так при людях, а на самоті я для тебе колега, отець Герман, тільки й усього. Розумієш?

— Розумію, колего, ваше високопреосвященство... Митрополит розсміявся й махнув рукою.

Столиця Аргентини Буенос-Айрес дуже сподобалася митрополитові, як своєю екзотичною мальовничістю, так і ледве вловним, але живучим духом колишніх «гаучо», аргентинських автохтонів, якоюсь мірою схожих на наших запорожців. Ще й тепер лишилися не тільки внутрішні, а й зовнішні прикмети «гаучо», що їх нащадки приїздили до міста на конях з неоглядних аргентинських прерій. Широчезні штани, капелю-

хи з задертими догори крисами, біля сідла обов'язкове «ляссо», а на поясі — холодна зброя. Вони, ці нащадки, тепер уже не войовничі, здебільшого працюють доглядачами й погоничами худоби, якої в Аргентині сила-силенна, бож на кожну особу, як кажуть, припадає дві корови, не враховуючи числа іншої худоб'ячої дрібноти.

Аргентина — країна м'яса. Власники худоби взагалі не знають їй рахунку. Вона живе, випасується, плодиться й гине в пампі, де не буває зими. А як треба продати гурт м'ясних тварин, гаучо-доглядачі дістають наказ: наловити й пригнати на бойню стільки ось одиниць.

Людність у масі своїй живе безжурно. Про «завтра» не думає, бож завтрішній день себе нагодує... Зранку до пізньої ночі вулиці повні людей, ресторани й кафеєтерії відкриті аж до сходу сонця. Гуляй, їж і пий, душе!

Аргентинська біднота часто мешкає в халабудках, зроблених із старої бляхи, фанери, всілякого дрантя. Але це не заважає бідноті бути веселою, привітною і... джентлменською. Ви можете звернутись до аргентинця з проханням указати якусь вулицю, і він не тільки вкаже, а й проведе туди. Ви можете попросити в першого зустрічного дрібну монету, бо вам не вистачає на автобус, і ви зразу ж дістанете ту монету ще й із запитом: «а, може, вам треба більше?» Повне довір'я до ближнього, повне розуміння його душі...

Владика Герман теж мав «няньку», але вміло ви-смикувався з-під її опіки, блукав по шумливих вулицях, заходив до вщерть наповнених католицьких храмів і думав: «Ось живуть люди. Без тієї диригентської палички, без обмежень на кожному кроці... Що хочеш, те й роби, тільки не вбивай, не кради, не ображай собі подібного. Чи ж це не краще, як утопічний комунізм? Чи ж треба наступати чоботом на душу людини? Так, у капіталістичному світі є великі розбіжності. Багатство і вбогість. Задоволення і нужда. Зверхники і підлегли. А проте ці підлегли не відчувають над

собою тюремного контролю, вони вільні, вони можуть мати свою власну думку, не подиктовану партійним гегемоном».

Голова духовної місії цього разу дістав тяжке, і так би мовити, делікатне доручення: відібрати російську церкву в Буенос-Айресі на тій підставі, що вона, за царських часів, підлягала патріяршій юрисдикції й була її фізичною власністю. . .

Але тут владика Герман зустрів шалений спротив вірних. Йому казали просто в вічі: — Ви хочете приєднати Бога до сатани? Щоб Бог підлягав сатанинським законам? Ми маємо свою зарубіжну юрисдикцію й не потребуємо іншої.

Справу передали в суд. Митрополит Герман мав свого адвоката й наймав чужих (грошей йому дозволили не шкодувати), але нічого з того не вийшло, церква залишилась у посіданні місцевої російської православної громади.

Повернувшись до Москви, владика мав не дуже приємну розмову з Куроедовим.

— Ви не так підійшли до справи, отче митрополите. В капіталістів усе основане на підкупі. Поместили б руку суддям, і правда була б по вашому боці.

— Себто, я мусів давати хабарі?

— А як ви думали? Мета виправдовує засоби. На майбутній раз пам'ятайте: ми з витратами не рахуємось, аби тільки дійти свого. І не визнаємо слинявих гуманістичних принципів, мовляв, неетично. Етика теж поняття розтяжне. Ви ж не упросите вовка не відгризати вам голову, коли в вас нема ножа. . .

Митрополит пригадав образливий вислів аргентинських вірних: «вовки в овечій шкурі». Це було спрямоване на адресу советської духовної місії, і в цьому до деякої міри була істина, хоч справжні вовки сидять у Москві, а духовна місія була тільки представниками, чи післанцями тих вовків. . .

Митрополита Германа покищо звільнили від закордонних відряджень, а патріярх, за його бажанням, доручив йому провід київською метрополією.

І тут владика наочно переконався в страшній кривді, заподіяній владою вірним. На всю велику метрополію було тільки п'ятдесят діючих церков. Деякі, зруйновані ще перед війною, так і лишалися серед пустирища, знівеченими купами цегли протестуючи проти безбожного свавілля. Духівництво нужденне, залякане, відправляє Богослужби формально, без проповідей і повчань, бо кого ж повчати? Два десятки дідів і бабусь? Правда, певна кількість молоді бере церковні шлюби, хрестить дітей, дехто навіть відважується запросити священика на похорон близької особи, але хіба це воля? Хіба так було раніше? Де зрештою рідна мова, відродження автокефалії, як було після революції? Хоч владика не пам'ятає старого часу, але ж про нього йому розповідала мати. . .

В серці владика Германа назривала буря. Значить, отак і доживати в волячому стані з постійним ярмом на шії? А де ж власна гідність?

На Великдень, коли в соборі буває найбільше людей, владика Герман виголосив проповідь:

«Мої дорогі вірні! Є в Біблії притча про бідняка прокаженого, який лежав біля столу багача, навперейми з псами, споживав крихти, що падали з того столу, і пси лизали рани його. . . Волею долі, життя ототожнює людей з тим бідняком. Вони мають тільки крихти, хоч тяжко працюють, віддають праці весь свій час, крім сну. Здавалося б і було б цілком логічним, щоб фізична праця нагороджувалась бодай годиною справжнього духовного відпочинку. Сьогодні найбільше свято всіх християн. Як сказано в церковному співі, „празників празник і торжество із торжеств”. Сьогодні належало б дзвонити в усі дзвони, але дзвонів не чуто. Де вони? Чому їх зняли? Кому заважали дзвони? Наша приповідка гласить: „мовчання — золото”. Але в цьому істина не завжди. Голос народу — голос Божий, і коли б усі одноставно висунули певні вимоги, я не маю сумніву, що це почули б, і було б привернено давню красу Богослужень, християнське вчення, світлу мораль, на якій виховувались наші бать-

ки, діди і прадіди. „Просіть і дасться вам, — сказано в Євангелії, — стукайте і відчиниться”. Я не закликаю вас до якоїсь демонстрації, а тільки до лагідної всенародної просьби. Священик — громадський провідник. Він навчає, він допомагає батькам виховувати дітей на чесних громадян, для яких осоружні злочини й звихнення, на зразок тих типів, що не хочуть працювати, пропагують розлушту й пияцтво, отруюють свій організм наркотичними збудниками. Підтримуйте церкву, мої дорогі, змагайтеся за те, щоб вона посіла належне їй почесне місце в житті народу».

Того самого дня, після офіційних розговин митрополита з духовництвом і вірними, він гостив у себе всіх своїх близьких, які бували в нього поодинці, але ще раніше домовились на сьогодні зійтися й відсвяткувати Великдень разом.

Був брат-удівець з двома синами, дуже схожими одне на одного, чорноволосими спортсменами Петром і Павлом. Була сестра з зятем і дітьми. Тут таки засідав і служник, чи економ владики, дідусь Михайло Іванович Верес. Він фактично виконував ролю батька, усіма і всім клопотався, слідкував, щоб добре їли й пили.

На початку великодньої трапези, владика запропонував згадати померлих і проспівати їм «вічну пам'ять», а потім, при загальній розмові, між іншим, сказав:

— Ось тут весь наш рід. Бачу Яскульських, бачу Бровченків. Радію, що всі вже стоять на своїх ногах, але шкодую, що ніхто не схотів піти стежкою, про яку я колись мріяв, не став лікарем. Це ж найпочесніша праця — облегшувати страждання людей. Чому, наприклад, ти, мій тезку за світським ім'ям, Генік Бровченко віддав перевагу агрономії перед медициною? Адже в тебе такі багаті здібності.

Русявий, смішливий, як і сестра, Генік поважно відповів:

— Боявся відповідальности, дядю. . .

— Боявся відповідальности? А де її нема? Скрізь людина за щось відповідає.

— Так, — втрутився молодший Павло Яскульський, — але одна річ, дядю, помилитися в діагнозі щодо хворої корови, і друга — щодо людини. От я і брат обидва ветеринари, і цілком з того задоволені. Правда, Петре?

— Не знаю, як у тебе, — відповів Петро, — а мені цієї зими довелось пережити чимало неприємних днів. На нашій худоб'ячій фермі спалахнула серед свиней чума. І що ти зробиш? Ветеринар тут безсилий, а начальство дивиться на тебе косим оком, мовляв, не вмє, чи не хоче лікувати. Дякувати комісії з центру, яка ствердила, що від тої пощести рятунку немає.

«Копія» владики, золотоволоса Лєся, що найбільш невимушено себе почувала, запропонувала змінити тему розмови.

— Досить уже про свиней, хлопці, давайте про людей, взагалі, про щось веселіше. Сьогодні ж «празників празник»...

Але мовчазний Павло Яскульський старший, як-ому, очевидно, не давала спокою своя притаєна думка, перепросив Лєсю «за затримку веселощів» і сказав, звертаючись до владики:

— Ти, брате, сьогодні дуже добре говорив у соборі. Але... чи тебе розуміють, як слід? Просити уряд, щоб він дозволив жити вільним релігійним життям? Кого просити? Тих, що вже майже пів віку намагаються зліквідувати релігію?

— А я розумію це інакше, — заперечив Федір Бровченко, що аж надто активно прикладався до різних пляшок. — Швагерок мій, владика Герман, пригадав золоте прислів'я: «Під лежачий камінь вода не тече». Ми мовчали за Сталіна і мовчимо за Хрущова. Доки ж мовчати? Адже мовчання — знак згоди. Справді, треба одностайно піднести голос проти сучасних порядків, і тоді настане покращання...

Сестра владики смикнула чоловіка за рукав.

— Це тобі, Федю, не транспортний відділ, а уряд.

Якщо ви, шофери, збунтуєтесь проти начальника відділу, поставите якісь вимоги, то з вами, можливо, порахуються, в кожному разі не покарають, не репресують. А тут, чоловіче, «висока політика», і жодних поступок не буде, ось побачиш. . .

Розмова врешті перейшла на звичайні справи. Дідусь Верес запропонував проспівати ірмоси Веделя, бо вони такі милозвучні й радісні, що слухав би їх без кінця. . . Потім співали українських народних пісень, молодь затіяла під патефонну музику танці, і Леся намагалася загітувати дядю-митрополита на вальс. . .

— Та ж, дядю, ви ще не старий, і ніхто не побачить, що ви танцюєте. Прошу, дядю!

— Ні, люба дівчинко, танці для мене скінчились давно. Танцюйте собі на здоров'я, а я краще подивлюсь.

Гарно, весело провела родина митрополита Великдень, а за два тижні після цього його викликали до Москви, в патріяршу канцелярію, і там, між ним і патріярхом, відбулася така розмова:

— Отче митрополите, хіба можна закликати з амвону до непокори властям?

— Я не закликав.

— А ваша проповідь про брак духовного відпочинку, про брак дзвонів хіба не втручання в справи уряду?

— Думаю, що ні.

— Ви так думаете, а мені наказано відкликати вас, позбавити посади й оселити в підмосковському монастирі. Мені вас шкода, ви ще молодий, маєте всього сорок два роки, і на вас покладали такі великі надії. . . Але що ж, я так само підлеглий. . .

* * *

Хоч і в монастирі, але владика Герман не здавався. Йому не було заборонено виходити за межі монастиря, і він відвідував сусідні парафії, скрізь, не криючись, висловлював свої думки: Волю релігії в СРСР затиснено. Народ мусить її домагатись. Сталінське сва-

вілля відійшло у вічність і ніколи не повториться. Йому, владіці Германові, на щастя, не довелось возглашати молитву за «Богом даного вождя», бо то було таке блюзнірство, якому нема подібного в історії. В єднанні сила. Окремі протести нічого не дадуть, а коли прохання підпише цілий район, область, край, з цим не рахуватись не зможуть. Під лежачий камінь вода не тече. Діймо! Борімося за своє право! Вимагаймо додержання конституційного закону!

До владики Германа приїздили уповноважені патріарха, уповноважені Відділу культів, просили, переконували, загрожували. Нічого не помагало.

Раптом одного дня владика Герман захворів. Його забрали до московської лікарні, і там він на протязі доби помер. Помер, повний здоров'я й сил, ніколи раніше не хворівши.

За тілом покійного з'явилися два високі церковні достойники, щоб поховати, згідно з канонічним правом. Але біля моргу, можливо, кимсь попереджений, зібрався великий натовп людей. І коли тіло, завинене в чорне укривало, виносили з моргу й клали в авто, що перевозить мерців, хтось з усієї сили крикнув на адресу прибулих високих достойників:

— Убивці!

ШЛЯХОМ НАЙБІЛЬШОГО СПРОТИВУ

Перша осіння забава була в повному розпалі, коли Євген і Таня з трудом розшукавши паркувальне місце для авта, увійшли до клубної залі.

Танцювальна музика, де переважали негритянські мотиви, лякотіла у вухах. Пари крутилися, присідали, били себе руками об стегна, щось вигукували від повноти переживань... Серед тих пар нелегко було розібратися, хто до якої статі належить. Однакові штани, а головню, однакове довге волосся при молодих обличчях стирали грань між хлопцями й дівчатами, робили всіх наче одностатевими. Правда, було досить бородатих, що в них уже не можна було сумніватись.

Євген і Таня сіли біля порожнього столика збоку, замовили собі перекуску. До них підійшов давній приятель Джордж. Колись він був Юрком, та вже зовсім заамериканізувався й навіть сердився, якщо його кликали тим невживаним тут ім'ям.

— Таню, ходімо, потанцюємо!

— Дякую, я маю партнера.

— Так це ж твій постійний, а я новий...

— Який ти новий? Ти старий, себто, молодий дід.

— Ні, буду ходити прилизаним, як твій Євген.

У Джорджа настільки довге волосся, що він мусів перев'язати його стяжкою, аби не розліталосся на всі боки. Бороду Джордж мав також, але вона йому «не вдалася», була ріденька й клинувата, як у китайця.

— Не розумію, — сказала Таня, — для чого хлопці себе спотворюють, для чого їм та дурна борода. Дивисься й не розбереш, чи йому двадцять п'ять літ, а чи всі сорок...

— Мода! — коротко відповів Джордж.

— А якщо б запровадили моду ходити на чотирьох замість двох, ти б також пристав на це?

— Ну, Таню, для чого скрайності?

— А твій вигляд не скрайність?

— Ні. Бо нас — мільйони.

Таня похитала зачісаною «під хлопця» голівкою.

— А власне, розповсюдженню тих «мільйонів» спільнота має завдячувати нам, дівчатам. Коли б ми не ставились до того поблажливо, коли б категорично запропонували хлопцям: ідіть, поголіться й не лізьте до нас з ідіотськими бородами, як би любенько вся патлато-бородата братія набрала людського вигляду. Чи не так?

Хлопці мовчали. Джордж — з почуття власної гідності перед самовпевненим дівчам, а Євген тому, що й він був не так давно патлато-бородатим, але на вимогу Тані скорився й залишив (не без жалю!) в перукаря ті зовнішні чоловічі прикмети.

Справді, дівчина може багато зробити. Ось і в Євгена був «заскок», йому раптом набридло вчитись, і він цілий рік ганяв по місті, в таксі, заробляючи цим собі на життя. Та ось на його шляху стала Таня — з неділовим характером, хоч і ніжна, хоч і з нахилом до романтики... Вона сказала йому:

— Подивись на себе збоку, Євгене. Ти ж недоучка, візник. Тобі кожний дурень може крикнути: «Ей, ю!» і ти мусиш під'їхати, шанобливо відчинити дверця таксі, щоб той дурень заліз, і везти, куди він хоче. Для чого тобі це? Адже ще два роки навчання і — за тобою коледж...

— Так, а тоді ще два роки спеціалізації, — похмуро відповів Євген.

— Ну, й що з того? Тобі ж не тридцять, а тільки двадцять два. Кожна молода людина дістає якийсь фах на 26-27 році. І ти не гірший за них.

Євген «здав позиції». Поголівся, причепурився, поновив своє навчання.

— Ну, що ж, — сказав колишній Юрко, а теперіш-

ній Джордж, — я бачу, що нам треба підсилити настрій, бо вже починаються якісь панахидні розмови. . .

— Як це «підсилити настрій»? — спитала Таня.

— Ну. . . замовити того, що гріє душу. . .

— Євген не п'є! — твердо сказала Таня.

— О! Вже й не п'є? Ну, то ми будемо пити, а ви дивитись. Зараз я запрошу сюди свою дівчину. . .

Дівчина, американка Триша, була гарненька й зовсім юна, не більше вісімнадцяти років. Її вбрання складалося з міні-спіднички й прозорої блузки. Під блузкою не було навіть того, що вживається всіма дівчатами, й дві брунатні цятки визивно дивились на білий світ. Таня нервово пересмикнула плечима, але, розуміється, стрималась від будь-яких зауважень.

Джордж і його подружка пили віскі «порядком змагання» — хто кого переп'є. Таня і Євген вживали тільки соду.

— Ну, а тепер потанцюємо, — сказав дещо захмелілий Джордж. — Пішли, Тришо!

Пішли в танок і Євген з Танею. Трохи покрутившись, Таня сказала:

— Щось мені не смакує ця забава. Може, Генику, поїдемо додому?

— Як хочеш. Мені однаково.

Але вони не поїхали, бо якраз нагодилися нові приятелі: молода, щойно одружена, пара Велігорських. Андрій Велігорський працював інженером-електроніком, дружина викладала еспанську мову в коледжі. Обидвоє були веселої вдачі, життєрадісні й балакучі, мимоволі передавали свій настрій оточенню.

— Ну, то й як же, Євгене, гризеш граніт науки далі?

— Гризу. . .

— Догризай до кінця! Нема в цьому особливої приємності, але ж треба. В американських умовах на сяк-так не проживеш. Тут не зважають на те, що ти «пройшов університет», але мусиш показати свої знання на практиці, мусиш виділятися чимсь навіть з освіченої маси. Розумієш?

— Тобі добре, — сказав дещо роздратовано Євген, — що ти від самого початку мав певне покликання, в даному разі до інженерії. А коли я й досі ні на чому не спинився? Коли мене не приваблює жодний фах?

— Ну, в такому випадку трудно радити. Але пошукай у своїй душі чогось відповідного твоєму бажанню, бож людина, яка нічим не цікавиться, дорівнює... зерві.

Музика грала далі. Спітнілі пари підходили до стільців, обмахуючись хусточками. Раптом на середині залі створився якийсь рух, ті, що сиділи, підвелись і, витягнувши шиї, зазирали, бажаючи довідатись — що саме скоїлось. Вияснилося, що якась дівчина знепритомніла. Вона лежала на підлозі, бліда, як мармур, із закритими очима, конвульсивно здригаючись.

— Лікаря! Хто тут лікар?

Та лікаря не було. Хтось догадався бризнути холодної води на обличчя непритомної, та від цього їй не полегшало.

— Амбуляне! Викликайте амбулянс! — почувись нервові голоси.

Тим часом навколо йшли розмови:

— У неї хворе серце. Це вже не перший приступ. Їй не можна було так довго танцювати.

Амбулянс приїхав досить швидко, але... спізнився. Євген почув з уст лікаря коротке страшне слово «дед» і зауваження:

— Коли б при ній був лікар, або хоч хтось досвідчений у подібних випадках, тоді можна було б урятувати життя. . .

Від того вечора наче якась блискавка пронизала Євгенове ество. Ось вона, ота невловна, а тепер усвідомлена мета. Правда, шлях до неї забере вже не чотири, а шість років, та, як кажуть, гра варта свічок. І Євген не буде грошоробом, трудно-доступним фахівцем. Йому не адресують анекдотичного звернення:

«Вітаємо ДОРОГОГО доктора!»

Батьки розповідали, що в тій далекій, незнаній Україні, навіть за советських часів, лікар був другом

хворих і ніколи не ставив насамперед заробітку, як тут. Працювати! Працювати наполегливо, відкинувши набік зневіру, втому і всякі інші фокуси. . .

— Про що ти думаєш, Ґенику? — спитала Таня.

— Думаю про те, що в житті завжди треба йти шляхом найбільшого спротиву, не вибираючи легких стежок.

* * *

Минуло вісім літ. Уже Євген має два роки лікарської практики, вже коло нього й Тані крутиться ясноголовий трьохрічний хлопчик Славко. Але нема спокою в Євгеновій душі.

«Що я знаю? Пересічний лікар, який прописує таблетки за усталеними формулами й числами, слухає через стетоскоп серце, розрізняє там ненормальні шуми. А де ж майстерність, „мистецтво фаху”, про яке згадував колись інженер Велігорський? Ні, хлопче, не задирай покищо носа догори, не думай, що вже все досягнуто».

Безліч спеціальних книжок і журналів було в Євгеновій бібліотеці. Добре, що він володів, крім англійської, ще й німецькою та французькою мовами, і зі всіма новинами міг ознайомлюватись в їх оригінальному викладі. Іноді навіть терпелива Таня не витримувала й казала:

— Ґенику, чи не міг би ти трохи скоротити своє читання? Та ж я тебе майже не бачу за тими книжками. . .

— Вибач, Таню, але я взявся за гуж. . . Мій хірургічний ніж мусить працювати з точністю до волосинки. Ти знаєш, що я й досі вправляюсь на трупах, хоч ніхто цього від мене не вимагає. Я обрав собі серцеву галузь, найтяжчу з усіх галузів, і мрію про те, що прийде час, коли буду міняти в людей серця, як зношені рукавиці. Ти кудись хотіла піти?

— Підемо до клюбу. Я просто стужилася за своїми людьми, хочу поговорити про звичайні речі. . .

— Ну, ходімо!

У Євгена була невеличка валіза, з якою він ніколи

не розлучався. Таня з жіночої допитливости одного разу туди зазирнула й побачила якісь медичні інструменти, коробочки, ампули.

— Для чого ти це возиш? — спитала вона.

— Про всяк випадок. Лікар без потрібних препаратів те ж саме, що кравець без голки. Пальцем діри не зашиєш. . .

Лікаря Євгена Шандора недолюбливали колеги. Що це за лікар, який біжить на кожний виклик, навіть уночі? Та ж є швидка допомога, амбулянс. А крім того, оця «безсеребреність». . . Подумайте, він питає в пацієнта, скільки той пацієнт заробляє, і в залежності від заробітку, бере від нього плату. Яке наше діло до пацієнтових фінансів? Потребуєш лікарської допомоги, значить, плати, скільки тобі скажуть, і не прибіднюйся, не удавай із себе казанську сироту. . . А ще ж ота медичинська торба, чи валіза. Просто сміх! Блукає з нею скрізь, наче сільський фельдшер.

До Євгена доходили ті розмови, та він не звертав на них уваги. Хай собі плескають язиками, від того ані холодно, ані гаряче.

В клубі, точніше, в барі, бо тут же, в кутку зали містилась батарея пляшок, були більш-менш постійні відвідувачі, давні знайомі Шандорів. Не вилазив звідти й заамериканізований Юрко. Він, правда, змужнів, зліквідував свої патли та бороду, працював десь у торговельній фірмі, але заводити родину не відважувався.

— Джордж, ти й досі в однині? — запитала Таня. — А де ж твоя любов?

— Яка любов?

— Ота гарненька, молоденька Триша. . .

— Молоденька? Їй уже двадцять шість років.

— І ти з нею більше не зустрічаєшся?

— Ні. Мені таких дівчат, що міняють хлопців, наче суконки, непотрібно.

— А ти ж проповідував колись «вільне кохання»...

— Проповідував та перестав. «Вільне кохання» — це значить, чоловік з хати, а його місце вже зайняте. Не хочу я такого кохання.

Таня сміялась. Їй було приємно зустрітися з ровесниками, навіть із цим, тепер уже не таким легко-важним Джорджем, з колишніми безжурними дівчатами, що в більшості повиходили заміж і були тут із своїми чоловіками.

— А чарці не зрадив, Джордже? — поцікавився Євген.

— Чарці? Ні. Можу й тебе почастувати, якщо дозволить Таня.

— При чому тут Таня? Мені горілка ніколи не смакувала, — відповів Євген.

— І не бреш, докторе. Ще й як смакувала. Пам'ятаеш. . .

Євген злегка почервонів і змінив тему розмови.

— Ти, Джордже, здається, кожного року буваєш в Європі. Чи не міг би я тебе попросити, щоб ти мені купив. . .

— Усе, що хочеш, крім європейського автобуса, бо то мені не під силу.

— Та ні, йдеться про дуже легкий препарат. Ти знайди, будь ласка, до мене, і я тобі дам фабричну етикетку.

* * *

Рік за роком усе більше вдосконалювався молодий хірург Шандор. Завдяки впливовим особам у медичному колі, завдяки їхнім рекомендаціям, йому пощастило потрапити до експериментальної клініки все-світньо-відомого хірурга Барнарда, що свого часу здивував людство своєю сміливою операцією пересадки серця від мертвого — хворому. Тоді Євген забув про все, навіть листи додому писав раз на місяць. Він був добровільним і невідступним помічником славного лікаря, аби навчитись, не пропустити жодної найменшої деталі в серцевих операціях. За цю, ще небачену, відданість фахові, Барnard полюбив молодого колегу, охоче розкривав перед ним досвідом набуті «секрети».

— Наше завдання, наша мрія покищо, — казав доктор Барnard, — домогтися того, щоб кожду внут-

рішню частину людського тіла ми вміли «залатати», а в дальшому й зовсім замінити пластиком відповідником, який ніколи не зноситься. Ось ви, колего, недавно бачили пацієнта з діркою в серці. Це в нього від народження. Ну, й що? Яка тут може бути операція? Стулити? Не годиться. Вставити пластиковий шматок? То він роз'їсть живе тіло. Значить, ми дірку так і лишили, бо вона покищо смертю не загрожує, а далі — хто зна!

Доктор трохи подумав і продовжував:

— Я робив і роблю експерименти з пересадкою серця. Але це зрештою палятив. Поживе людина 4-5-6 років з чужим серцем та й помре. А треба, щоб вона жила до глибокої старости. Чи діждемось ми такого?

Після повернення до Америки, Євгена ще більше навантажили в шпиталі. Він робить три, а то й п'ять операцій щодня, правда, нескладних: апендікс, сальникові пухлини, зшивання ушкодженої шкіри в автомобільних аваріях. Та одного разу, обходячи щойно привезених до шпиталю хворих, Євген зауважив знайоме обличчя.

— Велігорський!

Схудла майже на кістяк людина, з неприродньо блискучими очима, намагалася посміхнутись, та з того не вийшло посмішки, тільки крайчик уст відхилився вбік і жалісно затріпотів.

— Що з тобою, друже?!

— Подивись на рентген. . .

«Боже! Тумор на серці. Випадок, що трапляється надзвичайно рідко, в рахованій на пальцях кількості за всю історію шпиталю. Але який тумор? Якщо доброякісний, можна сподіватись щасливого результату, а якщо». . .

Євген міг би спровадити цього пацієнта до другого хірурга, та професійна гідність не дозволила. Для чого ж, мовляв, ти навчався? Для чого півроку сидів у південно-африканській клініці?

— Ти не суперечиш, що я буду тебе оперувати?

— Ні. Якраз я хочу, щоб саме ти оперував, бо вірю в твоє мистецтво. Ти не схибиш. . .

Операцію було призначено на третій день. Євген, як завжди, був спокійний. Трохи шарпнула його нерви розмова напередодні з дружиною Велігорського. Вона була у відчаї й благала, як жебрачка:

— Ґенику, заради нашого давнього приятелювання! Зроби все, що можеш, вирятуй його, я ж без нього пропаду з моїми чотирма дітьми. . .

— Галино! — сказав Євген, — ти, їй-Богу смішна. Ну, для чого ти просиш? Це ж мій обов'язок робити все якнайкраще, незалежно від того, знайомий мені пацієнт, чи незнайомий. Не хвилюйся і не хвилюй мене, бож і я людина. Вір, що все добре обійдеться.

Операція, справді, пройшла блискуче, і директор шпиталю, сам старий хірург, сказав Євгенові:

— Якщо б така біда спіткала мене, я б довірився тільки вашим вправним рукам.

І це було найбільшим компліментом Євгенові.

БУВАЄ Й ТАКЕ...

Цієї неділі Іван Ониськович Трипупенко, ексбухгалтер колгоспу ім. Ворошилова, а тепер власник великого ресторану, вирішив відпочити й не їхати навіть до церкви, хоч церкву дуже любив, був зразковим парафіянином і ніколи не відмовляв у пожертвах на неї. Та воно й справді: має ж людина право на цілковитий відпочинок, бодай, раз у місяць, отак собі, посидіти, почитати книжку, поговорити з жінкою.

— Ганю, — покликав Іван Ониськович, — а йди-но сюди!

— Чого тобі, Івасю?

Ганя Трипупенко так добре виглядала, що їй аж ніяк не можна було дати її сорок п'ять років. Ставна, білозуба, з рум'янцями на щоках. А було ж миршаве, нещасне, запрацьоване...

— Ганю, чи ти не знаєш, чому наш Микола часто не ночує вдома? Каже, що має якогось доброго друга, самотнього, і тому другові нудно без людей, то ж він і запрошує Миколу для компанії. А мені здається, що тут не друг, а подруга, бо щось він повертається втомлений і спить забагато...

— Нічого не здієш, Івасю, хоч би й була в нього подруга. Хлопцеві двадцять чотири роки, ти в таку пору вже був батьком...

— Так, але мене цікавить, що то за дівчина. Добре, що ми нашу Марусю віддали за свого і тепер маємо спокій. А-ну ж, приведе до хати американку...

— Приведе, то й приведе. Не викинеш!

— Я не про те. Хто б виганяв власного сина? А все ж таки, хотілось би, щоб дівчина була порядна,

з доброї родини, хай і американської, а не гуляй-вітер у латаних штанах, нечесана й немита. . .

— Чоловіче, ми не маємо права втручатися в уподобання дітей, не такий тепер час. Будемо чекати, поки сам скаже.

Якраз у цей момент рвучко відчинилися двері, і гарний, як мати, кучерявий парубок з усмішкою вигукнув:

— Привіт татові й мамі! А чому це ви не поїхали до церкви? Чи не захворіли?

— Та ні, — відповів тато, — схотіли відпочити.

— Оце добре. Бо ви за тим своїм рестораном і світу Божого не бачите.

Микола налив собі кави, відрізав скибку домашньої булки, помастив маслом, а тоді зразу випалив:

— Ось що, мої дорогі, я вирішив одружитись. . .

Тато стиха мугикнув, подивився на маму й сказав:

— Справа хазяйська. Правда, тобі ще рік до закінчення твого архітектурного, але нічого, витримаємо, це не Советський Союз.

— А хто ж вона. . . та дівчина? — запитала мама.

— Муринка. . .

У мамі випала з рук ложка, і вона аж перехристилась.

— Муринка?!

— Чому ви дивуетесь? Хіба мурини не люди? Он навіть святий такий є — Мусій-мурин. . .

Татові й мамі спочатку заціпило. Нарешті мама сказала:

— Такої ганьби я ніколи не сподівалась. Хоч досі й не втручалася, сину, в твоє життя, але тепер. . . Що люди скажуть?

— Та ви, мамо, не спішіть осуджувати. Вона ж не зовсім і муринка, її тато був білий, офіцер американської армії, загинув на в'єтнамському фронті, а мама працює професором університету. . .

— Муринка і... професор?

— Так, професор і дуже кваліфікований. А моя Мері майже не схожа на муринку. В неї блакитні очі,

ніс і уста такі, як у нас, а шкіра трохи наче вкрита сіруватим димком. Не чорна!

Тато кашлянув.

— А які ж будуть діти, Миколо?

— Цього я не знаю. Які будуть, такі й будуть. Ми любимо одне одного й вирішили одружитись, що б там не було...

Мама вже хотіла щось випалити, але тато, зауваживши гарячий блиск у її очах, попередив її й примирливо сказав:

— Роби, як знаєш. Від мене матимеш повне утримання, аж поки станеш на власні ноги, то ж наймай собі десь апартаменти й живіть на здоров'я. Але, вибач, на твоєму весіллі ми не будемо і знайомитись із твоєю нареченою не хочемо.

На тому й погодилися. Микола незабаром одружився, повінчався не в своїй, а в сусідній, за двадцять миль, церкві. Крім сестри, зятя та двох пар дружбів, не було нікого з своїх. Взагалі, весілля було дуже скромне, не схоже на ті бучні святкування, які влаштовують тепер наші екссовєтські громадяни.

* * *

Минав час. Микола бував у батьків сам, і ніколи там не згадували його родини. Та ось одного разу Трипупенкова зауважила в церкві молоду жінку з дитиною на руках. «Хто б це міг бути? — подумала. — Наче всіх тутешніх молодниць знаю, а цієї ніколи не бачила, та й на українку вона щось не схожа».

— Подивись на цю красуню, — прошепотіла вона в ухо чоловікові, — чи це не наша невістка? Спитай!

— От іще, буду я шукати рідню серед натовпу, — відмахнувся чоловік. — Спитай сама!

Жіноча допитливість не має впину. Пані Трипупенкова проштовхалась ближче до незнайомої, подивилась на біло-рожеве личко дитини, вибрала слухний час, коли священник поминав небіжчиків, і запитала своєю кострубатою англійською мовою:

— Місис, ексюз мі. Мейбі' ю іс місис Нік Трипупенко?

І раптом почула добірну українську мову:

— Пані, ви можете говорити зі мною по-українському. Так, я Мері Трипупенко, тільки ми з чоловіком заради зручності трохи вкоротили наше довге прізвище й називаємось тепер не Трипупенко, а Трип. Ви щось від мене хотіли?

Ганя мало не впала, і впала б таки та не було куди падати через великий натовп людей. . .

«Та й гарна ж, — думала вона, — Боже, яка гарна! Очі, як небо, й не чорна вона, лише смаглява, наче добре присмажена сонцем. А дитинка! Це ж мій внук, чи внучка, дитина нашого Миколи».

— А де ваш чоловік, пані?

— Він по мене приїде. Мав якусь працю вдома й не міг тут лишитись.

Ганя, наче на сковороді, переступала з ноги на ногу і все дивилась у бік дверей, чи не прийде син. А коли появився, зашипіла до нього:

— Так ти ось такий син? Масш дитину й не похвалився?

— А як її звати? — втрутився Іван Ониськович.

— Іваном, тату, на вашу честь. Не похвалився ж я тому, що ви не хотіли бачити моєї дружини. . .

— Та хіба ж ми знали, що вона така?

— Яка?

— Гарнесенька. Ще й по-нашому розмовляє. А що вона робить?

— Вона архітектор, як і я. Тільки працює на державній посаді, а я, як вам відомо, маю своє приватне бюро.

Тут уже Трипупенкам зовсім не було, чим крити. Вони заметушилились, засовгались і сказали:

— Після Богослужби їдемо до нас. І слухати не хочемо про відмову. А по дорозі заберемо її маму. . .

Молоді тільки посміхались. А коли приїхали в Трипупенкову резиденцію, скликали телефоном усіх знайомих і близьких, постягали столи, заставили їх різно-

манітними стравами й напоями, і ексбухгалтер колгоспу ім. Ворошилова виголосив таку промову:

— Мої дорогі гості! Кажуть, не знаєш, де знайдеш, а де втеряєш. Ось і ми були втеряли сина, а тепер знайшли та ще з таким додатком, що нікого не осоромив би... Зрозуміло, кожен батьки хочуть, щоб їхні діти йшли до своїх, але ось ми в чужій дівчині придбали свою, а якщо пані сваха не розуміє по-нашому, то хай вибачить, якось домовимось...

Тоді підвелась чорна пані й відповіла:

— Даремно ви, свате, так думаєте. Я володію англійською, французькою, німецькою, російською й українською мовами. Вашій мові я навчила й дочку, коли побачила, що вона серйозно захопилась Миколою. А вона ж у мене одна, і я не могла йти наперекір її бажанню...

Тут уже всі ахнули від здивування, і недільні гостини в Трипупенків обернулись на друге весілля. Гуляли й веселились до ранку, бо якраз трапився «лонг вікенд», і всі могли дозволити собі на те, щоб не дивитись на годинника.

Вашою мовою
— або —
Вашу мову

МІСЯЧЕНЬКО

...А голос був із чистого срібла.
Ой, рано, рано, дуже рано,
Оксано, ти від нас пішла.

Павло Тичина.

1.

Вранішній промінь рожевою щогою торкнувся даху будівлі, потім трохи сковзнув униз і прилип до віконного скла, наче світляна латка. За вікном життя ще не починалось. Там навшпиньках ходила тиша й охороняла людський спокій. Але промінь був настирливий. Він розжеврився ще більше й зосередив свою увагу на заплющеному оці. Око не витримало, здригнулися довгі вії, повільно поповзли вгору й оголили небесну голуби́нь, яка може бути тільки в юному віці. Напарник тієї голубіні, притиснутий до подушки, ще додивлявся перерване сновидіння, власне поновлював його в уже свідомій пам'яті. Ах, ти, пустотливий, нечемний промінчику! Ти припинив сновидіння на самому цікавому місці... Білі руки-крила допомогли тілові обернутись на спину, й ось під соняшним прожектором уся постать Оксани.

«Ну, що ж, треба вставати!» — подумала вона.

Пружняві ноги легко стрибнули з ліжка. Довга нічна сорочка нагадувала хітон біблійних дівиць. За дальшою асоціацією, тут пасував би збан на плечі й граційна хода до колодязя... Але — не ті часи. В цьому випадку спочатку вмивання, потім легка руханка при відчиненому вікні, потім телефонна розмова:

— Галло, маестро! Можу я сьогодні прийти раніше, як завжди? Дякую! Так, не доспалося, сонце розбудило. Кажете, сьогодні тільки народні пісні? Добре, вам видніше. До побачення!

Одягання й сніданок забирають точно півгодини, бож усе приготоване материнськими руками, все лежить і стоїть там, де мусить лежати й стояти.

— Саню, дитинко, якщо мене не буде вдома, обідай сама, а пізніше розігрієш обід для тата.

— Розуміється, мамуню, нащо ти мені нагадуєш? Хіба б я дозволила, щоб тато їв холодне?

Біла суконка коло шиї, як тюльпан. Саня й сама нагадує тюльпан, тільки на двох струнких ніжках і з блакитними очима, чого в квітів не буває.

Погляди зустрічних чоловіків якось не можуть не зачепитись за оцю рекляму юности. Погляди наче натрапляють на присмну перешкоду й поза нею все тимчасово стає нецікавим. Та Сані не в голові ті пристрасні погляди, о, ні! Її подруги давно, з шістнадцятилітнього віку, мають «кавалерів», проводять із ними час, кажуть, що дуже щасливі. . . Саня того не розуміє. Її серце покищо зав'язане вузликом, там тільки сонце і спів.

— Так, так, дівчино, хвалю вас за ретельність. Снідали? Може, хочете кави?

Професор також у доброму настрої. Власне, він і не схожий на професора з його тридцятьма роками, з таким свіжим обличчям. Та слава кружляла навколо його імени вже віддавна, й не легко було потрапити в його школу.

— Починаймо, Оксано!

Чудовий дівочий голос наповнив простору залю. Заля обернулася в цілий співучий край. В ній пахло вишневим квітом, в ній текла прозора річка зі стрімкими берегами, в ній сновигав дух батьківщини. . .

Час постановки голосу, вправ і поправок минув. Останні два місяці Оксана співала, а професор слухав і схвально хитав головою. Колись він попередив:

— Знаєте, дівчино, в мене своя мірка до тієї межі,

коли відходить у минуле учениця й на сцені з'являється артистка. На знак того, що я благословляю артистку на власну путь, я співаю їй особисто, тільки їй, те, що вона в день свого, так би мовити, народження, захоче. Але той день прийде не швидко. . .

Коли це було сказано? Мабуть, два роки тому. Так, два роки. А разом Оксана вчиться три. О, він аж надто суворий, цей молодий професор. Для нього наче не існувало жіночої статі й жіночої вроди під час зайнять. Його цікавив тільки голос, поступ того голосу й, розуміється, глибина почуття в співі. Всіх «дерев'яних» учениць і учнів, себто, таких, що не вміли вкладати в спів душі, він безжально відсилав додому й радив обрати інший фах. На одне таке, випадково вакантне місце, й потрапила Оксана.

Вона не раз слухала свого професора в оперному театрі, слухала з величезною насолодою, як і інші слухачі, бо він умів до подиву й побожного страху перетілюватись у виконувану ролі. Театр ревів від захоплення, а Оксана плакала й починала боятись цього чародія. Та чародій у своїй школі знову ставав звичайною людиною й терпеливо навчав учнів.

Вичерпувалась година сьогоднішніх занять. Дві пари очей — чорні і голубі раз-у-раз схрещувались. Голубі питали: так? Чорні були непроникливі, але проти звичаю веселі. І ось несподівано впали роздільні слова:

— Сьогодні, дівчино, я співаю за вашим бажанням. . .

2.

Скільки часу минуло від того дня? Оксані здавалося, що дуже багато, а насправді всього три роки. Лишився позаду академічний іспит. Непересічний талант успішно йшов до вершин. Уже Оксана солістка Київської опери, уже її запрошували на виступ до Москви, всі великі міста Советського Союзу бачили на сцені красуню, українську співачку, і майже скрізь, у

кінці концерту, коли доходило до останнього виступу «на біс», публіка вимагала:

— Місяченьку! Місяченьку!

І хоч-не-хоч, Оксана своїм оксамитовим голосом починала:

Ой, не світи, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому...

Так і прозвали її в народі «Петрусенко-місяченько».

Оксана, не зважаючи на численні залицяння, не виходила заміж. Чому? Чоловік старшої сестри, голова Раднаркому України, Панас Любченко, у приватному житті великий жартівник і насмішник, казав:

— Наша Оксана чекає на принца. Тільки ж принци перевелися. Хіба випишемо якогось із-за кордону...

А Оксана була дуже скромної вдачі й очевидно, про принца не мріяла. Є жінки, не створені для родини. Вони посвячуються єдиній, іноді й химерній меті, віддають тій меті життя, нікого не впускають у своє замкнене зачароване коло. Для Оксани такою метою був її артистичний шлях. Вона почувала себе щасливою тільки на сцені, поклонялася тільки одному богові-мистецтву.

Був випадок, коли Оксана зрадила своїй професійній витримці й мало не розплакалась на концерті. В антракті їй піднесли величезну китицю червоних троянд і записку при ній: «З любов'ю від учителя».

Вона шукала очима по залі за тим «учителем» і не знайшла його. Знала, що учитель давно виїхав до Ленінграду, одружився там, здається, має дітей. Чому він написав «з любов'ю»? Чому ніколи не сказав про свою любов? Ось перед ким розкрилося б Оксаніне наглухо застігнуте серце...

Артистка не цікавилась політикою, не шукала протекції навіть у свого впливового швагра, бо й нащо їй була протекція? Вона мала подостатком і слави, й грошей, кожного року літній сезон проводила на кримському узбережжі, або в горах Кавказу, жила

там, як їй хотілось. І ось, коли їй було вже тридцять п'ять років, будучи в Криму, несподівано отримала від матері телеграму з Києва:

«Негайно приїзди. Твоя присутність необхідна».

Оксана вилетіла літаком і застала матір у розпачі.

— Саню, дитино, ми нещасні, ми сироти. . .

— Що ти кажеш? У чому справа, мамо?

— Нема вже в тебе сестри, нема й Панаса. . .

— Де ж вони?!

Матір сказала тільки «померли», а вже від близьких приятелів Оксана довідалася, що швагер, передчуваючи свій неминучий арешт, як «ворога народу», на прохання сестри, застрілив її, а потім застрілився сам.

Усе померкло біля Оксани. Вона дуже любила сестру, а крім того знала, що кровне споріднення з родиною «ворога народу» не пройде даром і їй. Боже, Боже, що ж тепер робити? Уже її викликали на допити, і в голосі слідчого Оксана чула загрозливу інтонацію. Вона втратила свою певність, знала, що в подібній ситуації її не охоронить талант, а тим більше якась високопоставлена особа. Сталін сказав: «Разоблачать и карать, невзирая на лица». Скільки вже розстріляли тих «високопоставлених». . .

Оксані, як і раніше, часто приходилось виступати в концертах, і вона з жахом відчувала, що не таким послухним став її голос, що в ньому появилася «надрив», і ту срібну струю іноді перехоплює хвилива спазма. Проте допити несподівано припинились, на неї перестала коситись дирекція театру, все начебто увійшло в норму.

3.

Так продовжувалось до часу «визволення» Західної України, а незабаром після цього Оксані запропонували виїхати туди для репрезентації советського вокального мистецтва.

Одного разу, під час концерту, адміністратор сказав Оксані:

— Вас хоче бачити маршал Тимченко. Він вас підвезе додому. Чекайте біля головного виходу.

Тимченко був кремезний чоловік, десь трохи за п'ятдесят, з поголеною головою, бож, певно, там лишалось мало природного накриття. Він виліз із розкішного авто й пропустив Оксану вперед.

— Поїхали! — сказав Тимченко шоферові. — Ми спочатку зазирнемо в мое господарство, — пояснив маршал Оксані, — так що не дивуйтесь.

Резиденція маршала містилася в якійсь графській віллі. Обстановка була старовинна, з античними меблями, з величезними люстрами. Пройшли прямо в їдальню з багато опорядженим столом. Тимченко запропонував:

— Сідайте, товаришко Оксано, підкріпіться!

Миловидна дівчина-українка, очевидно, покоївка, чи кухарка вправно прислужувала гості, міняла страви, запитувала, чи не хоче Оксана «добавки». Повечерявши, гостя й маршал перейшли до його кабінету, і тоді Тимченко, запаливши ароматичну цигарку, сказав:

— Тепер можу вам признатися, що я щирий поклонник вашого таланту.

— Дякую!

— І що саме я зберіг цей талант...

— ?!

— Пам'ятаєте, як вас турбували ті... ідіоти? Отож, я поїхав до головного ідіота й попередив його: «Ти ці штучки покинь. Мало ще у вас в'язнів? Лопатою копати може кожний і кожна, а ось так співати»...

Оксана дивилась на маршала широковідкритими очима. Вона аніскільки не втратила своєї вроди, навіть не було помітно зморщок біля уст, цієї неминучої «прикраси», коли наближається сороківка, і в Тимченка мимоволі вихопився вигук:

— Було б непростимим злочином знищити таку красу!

Маршал став частим гостем Оксани. Іноді вони вийшли в мальовничі західно-українські околиці, тільки цих прогулянок Оксана не любила, бо за маршальським автотом, на певній відстані, завжди їхало ще два три вантажних з озброєними солдатами.

— Це охорона, — пояснив Тимченко, — без цього не можна.

Оксана чула про антисоветську партизанку й не дивувалась. У глибині душі вона давно була настроєна проти комуністичного режиму, вважала його великим злом для українського народу. Але кому про це скажеш, кому признаєшся? Ось і цей маршал, хоч і називає працівників НКВД «ідіотами», та, очевидно, всім своїм еством відданий режимові, недарма довірили йому хазайнувати на «визволених» теренах.

Полюбити Тимченка Оксана не могла. Вона була йому вдячна за той таємний захист, з ним було приємно поговорити, бо ж Тимченко наче навмисне уникав політичних тем, розповідав про своє дитинство в Бесарабії, про різні цікаві епізоди, зв'язані з його військовою службою.

— Ви знаєте, Оксано, що іноді можна не впізнати й рідного брата. Ось прийшли ми до Бесарабії й я, природно, схотів відвідати своє село. Дістався до того села, виліз із машини, прямую до батьківської хати, а якийсь дядько питає: «Що ви, товаришу, тут хотіли?» Приглянувся до дядька, а це ж мій старший брат. Ну, розуміється, не бачились двадцять п'ять років, обидва змінилися.

Треба сказати, що маршал тримав себе по-джентльменському. Ніколи не виказував своєї зверхности перед Оксаною й навіть не натякав на якісь близькі стосунки. Вона називала його «Семен Константинович», він її «Оксана», за укоріненим звичаєм, на «ви», хоч злі язики вже давно зробили з Оксани «маршалову коханку» й запобігали перед нею, шукаючи протекції...

* * *

Все скоїлось несподівано. Маршала викликали в Москву, для доповіді Сталінові, й він прийшов попроситись. Був сумний, небалакучий, часто замислювався.

— Що з вами, Семене Константиновичу? — спитала Оксана.

— Зі мною? Не знаю, як вам відповісти. . . Бачите, ніколи в своєму житті я не знав страху, десятки разів бачив віч-на-віч смерть, і був готовий її прийняти навіть без скарги на когось. . . А тут. . . коли викликає Сталін. . . мимоволі повзуть по спині мурашки. Я добре знаю нашого вождя. Він підпише присуд на рідного сина, і в нього не здригнеться рука. Цілком імовірно, що ми бачимось в останній раз, Оксано, і я хочу вам признатись на прощання, що ніколи нікого не любив так у житті, як вас, мій золотий місяченьку. . .

То не був вибух жіночої пристрасти. То було співчуття, жалощі, прощальна ласка перед можливим розставанням навіки.

Але за місяць маршал повернувся, приїхав того ж вечора до Оксани і захопив її в сльозах.

— Оксаночко, що з вами?

— Я мушу йти до лікарні. . .

Тимченко хотів запитати «чому» та зразу ж прикусив язика.

— Ні в якому разі, Оксано!

— А що я буду з н и м робити?

— Ростити! Я не маю дружини, ви не маєте чоловіка, ми оформимо наш шлюб, створимо сім'ю. . .

— Я боюся, Семене Константиновичу. Адже я ще ніколи не родила, а в такому віці. . .

— Все буде добре, Оксано, а вік тут ні при чому, це справа природна.

Маршал не передбачав ускладнень і був приголомшений, коли йому сказали, що Оксана народила мертву дитину і вслід за тим померла сама.

Ховали улюблену співачку в Києві. Величезний натовп людей проводжав труну, ронили щирі сльози чоловіки й жінки. А з гучномовця, як живий, лився срібний голос, з неперевершеним почуттям відтворюючи популярні народні співи, в тому числі й усім знане:

Ой, не світи, місяченьку,
Не світи нікому!

ДОЧКА ЮДИ

І. Г. Павелкові

1.

Сьогодні, вже втретє за цей тиждень, товарищі Рачинській здалося, що вона не сама в кімнаті. Снувалися якісь тіні, спочатку невиразні, потім обрмовані контурами, потім рельєфні до дрібниць, до тієї навіть ледь помітної рисочки, що її має дуже знайоме обличчя.

Чорт зна, що таке! Хіба ж від того часу не минуло тридцять років? Хіба не стерлися в пам'яті романтичні події юности? Дурниці! Це хворі, пошарпані сучасністю нерви даються взнаки. Це, можливо, вплив тієї книжки — пригодницько-містичної, що її читає перед сном товаришка Рачинська.

Снуються тіні. Переплітаються поміж собою, то світлішають, то темнішають. Отак, дивишся на стіну і раптом в узорі бачиш голівку. Справжню. З очима, з носиком, з вухами. І голівка розкриває рота, посміхається, навіть вітає: «Добривечір, товаришко Рачинська, добривечір!»

Ох! Та це ж Павло Решетняк. Той світловолосий і синьоокий, що мав ледве двадцять років і... А онде Наталка Бондар. Боже, яка краса! Товаришка Рачинська колись також була гарною, дуже гарною, але не дорівнювала до Наталки.

Товаришка Рачинська присуває дзеркало і вдивляється у власне обличчя. Ах, яка жорстока, насмішувата, нахабна старість! Що лишилося від тієї тен-

дітної, ніжної Юльки? Хіба очі, що не старіються, хіба білі, завдяки здоровій спадщині, зуби. А решта? Те все не Юльчине, а якесь стороннє. І зморщки на шиї й на щоках, і ніс із червоनावим відтінком, і шкіра наче не своя, а натягнена з чужого обличчя.

Товаришка Рачинська дістає стару фотографію і бачить: тонку постать, голівку камеї, великі очі неозначеного кольору (на фото, бо в житті має темно-сірі), чудово вирізьблений ніс, і губи, як пелюстки півонії. Де те все поділось?

Тихо в кімнаті, але шумно в старому серці. До речі, й серце вже почало «балуватись». Раніше билося рівно: тук, тук, а тепер «скаче», переходить з нормального бою на різнотонний: тук, тук, а тоді раптом майже без інтервалів: тук, тук, тук і — замре. Ой, як це страшно! Товаришці Рачинській здавалося, що вона вмирає, і тоді самі собою розтулювалися в неї уста, і крізь них вихоплювався зойк розпачу: — О-о-о!

Бо не хотілось умирати. Сорок сім років — не межа. Ще принаймні двадцять, двадцять п'ять, а тоді вже хай буде.

І знов тіні. Ось її перше кохання — Андрій... — Гей, — каже, — Юльцю, яка ж ти стара і негарна. А я колись хотів із тобою одружитись. Пам'ятаєш?

— Андрію! Щастя мое!

Товаришка Рачинська простягає до нього руки і раптом відчуває біль. Фізичний біль, такий, як відчула тридцять років тому, коли рука Андрія брутально і злісно, з розгону врзалася в її щоку.

Ах, як вона образилась!

— Ти... мене... б'єш?!

— Я б тебе убив, — відповів Андрій, — тільки шкода паскудити руки.

Від того часу вона його більше не бачила. Власне, чула про нього. Він піднісся догори, його фота були в усіх газетах і журналах, його називали «великим сином батьківщини трудящих» за якийсь винахід з хемії. А потім Андрій безслідно зник.

Товаришка Рачинська поринає в спогади. Хоч,

власне, ті спогади непотрібні, і вона завжди була проти «переживування порожнечі». Але — старість. Старості без спогадів обійтися неможливо. До того ж, оці тіні, що складаються в обличчя і наказують: дивись на нас!

Раніше товаришка Рачинська вміла проганяти спогади. Вона стріпувала розкішним волоссям, блискала зубами й казала: геть!

І спогади покірно відходили. А тепер вони інакші, більш настирливі, більш правні, чи що?

— Та йдіть ви до біса! Хіба є щось у житті не від матерії? Я не хочу вас!

І все ж таки вони, такі тендітні, легкі, підступають, пригортаються, танцюють навколо. . .

— Юльцю! Товаришко Рачинська! А чому ж ти нас не хочеш? Га? Ми ж свої, ровесники, давні приятелі. Ха-ха-ха!

Зі стелі спускається павук. Цікаво, хто ж намалював на його спині число 13? Тринадцять — це не чортів знак, не роковане число апокаліптичне, ні, воно має своє окреме значення. . .

Товаришка Рачинська блідне. Це — жах. Вона ніколи не думала, що мертвяки можуть оживати. Ось Петро, Степан, Володимир, Олесь. . . Усі вряд, усі скришавлені, і з усмішкою на устах.

— Юльцю! Люба Юльцю! Товаришко!

Ох, для чого це?

Товаришка Рачинська безвладно опускає руки. Це було давно. Десь у двадцятих роках очайдухи — хлопці та дівчата — вирішили рятувати Україну. Підготували повстання. Надзвичайно конспіративне. За принципом трійок і одного зв'язкового між ними. П'ятнадцять повітів, майже дві округи були приготовані, забезпечені зброєю, базами постачання, всім потрібним. За ними пішли б і інші.

Юльця Рачинська, тоді струнка вісімнадцятилітня комсомолка, приїхала з Києва до батьків і її посвятили в справу. Вона взяла на себе обов'язок старшої зв'яз-

кової, а місяць пізніше докладно розповіла в ГПУ про те, що готувалось.

Чому Юльця ступила на таку стежку? Ах, їй так хотілося «вийти в люди», вирізнитися з-поміж сірої маси, бути героїнею. І хотілося, як кожній дівчині в її віці, мати гарну одіж, гарне взуття, парфуми славнозвісної фірми «Коті» й інші речі, що прикрашують молодість. Юльця бачила навколо самі злидні. Черевики на мотузяній підшві, блюзки з мішків, саморобні незграбні капелюхи. А вона ж була в розквіті сил. . .

Одного дня вона сиділа на лавці колишнього царського, а потім пролетарського саду. Сиділа, дивилася навколо, мріяла. Вона була свідомо своєї вроди і не здивувалася, коли поруч сів і заговорив до неї військовий. Такий елегантний, з червоними нашивками на комірі, з блискучою п'ятикутною зіркою на кашкеті.

— Сумусте? — банально запитав він.

— Так, -- відповіла вона щиро. — Мені не дуже весело, бо, знаєте, набридло таке становище, коли найпотрібніші речі для тебе недосяжні.

— Наприклад?

— Без прикладів! — відрубала Юльця. — Взагалі.

Раптом вона помітила, що військовий дивиться на її старанно зацеровану панчошу, і почервоніла.

— Вас непокоїть це? — посміхнувся він. — Але ж це така дрібниця. . .

Юльця чомусь «виклала» йому тоді все. Про бідність батьків, про тяжкі умови студентського життя, про свою охоту до боротьби за краще майбутнє. . .

— А ви. . . маєте характер?

— Чудне запитання. Власне, який характер?

— Ну, скажемо, держава мусить мати підпору, на когось цілком розраховувати, бо, знаєте, маса є маса, до того ж непевна. . .

Він так добре, так переконливо говорив. І був молодий, гарний. Можливо, Юльця захопилась би ним з першої зустрічі, але в неї був наречений. Тому вона трималася строго, сказала коротко «я замужем» і обір-

вала залицання. Але добре запам'ятала його останні слова: «Якщо схочете в нас служити, всі життєві блага будуть до ваших послуг». І дав їй візитову картку з адресою своєї установи. Таким чином Юльця скористалася зі свого випадкового знайомства.

Їй видали одноразову нагороду в золотих речах, бо паперові гроші не мали тоді жадної ціни. Пізніше вона дістала ще надвишку. А балянс мав 13 розстріляних і 79 засуджених до концентраційного табору.

Ну, і що ж? Юльця була віддана новим ідеям. І коли вся рожева, радісна, багата приїхала до свого коханого Андрія, сподівалася, що тепер вони житимуть, як боги. Але Андрій. . .

Ах, як пече товаришку Рачинську той ляпас! Вона розповідала, думала, що Андрій теж буде захоплений її героїзмом. . .

— Андрійку, вони зовсім нічого не сподівались, вірили мені, дурні, розумієш? І їх усіх накрили.

Тепер, так само, як тоді, бачить товаришка Рачинська, як страшно потемніли в Андрія очі. Ніч дивилася з них, навіть не ніч, а ціла безодня. Потім скривились уста, сльоза заблїсла в тих гарних очах і. . . як боліло! Щока стала червоною, просто багряною, два зуби хитались і врешті випали. Ось на їх місці золоті.

Андрій ударив. Ні, бив. Раз, і другий, і десятий. Вона впала тоді й просила простити. Одіпхнув ногою і сказав:

— А йди ти к. . .

Брудне слово ляснуло востаннє по вухах, і вона лишилась сама.

Спочатку хотіла зайти до відомої установи, де вже була «своею людиною», і поскаржитись. Досить було одного її слова, і вже Андрій не побачив би денного світла. Але ображену людину перемогла жінка. Вона все ж таки кохала. Повернулась до гуртожитку Педпрофшколи, де вчилася, і обв'язавши обличчя, мовляв, болять зуби, лягла в ліжку. Чотири дні нікуди не виходила, і саме четвертого дня принесли їй з дому листа. Писав батько. Не по-батьківському, навіть омина-

ючи ймення, ось що: «Я і мама просимо, щоб ти до нас більше не писала й не приїздила. Гадаю, що пояснення зайві. Кожні батьки хочуть мати порядних дітей, а не». . . Наступне слово було старанно закреслене, а далі якась пляма (чи не від сльози?) і — підпис батька.

Тоді вперше за життя у товаришки Рачинської була істерика. Подруги, нічого не знаючи, заспокоювали, потішали і — минулось.

Що ж! Батьки — люди старих поглядів. Для них советський лад — страхіття, а Юльця належить йому цілою істотою. Хай. Може, ще звернуться за поміччю. . .

Юльця чекала рік, два, три. Вона вже була директоркою найкращої столичної трудової школи, жила, «як у Бога за пазухою», одягалась під парижанку. . . Ні, ніхто до неї не обзивався. Нарешті не витримала, поїхала до рідного села і. . . нікого там не застала.

— А ти хіба не знаєш, — питали сусіди, — що твої старі вже більше року, як продали хату й виїхали на Далекий схід? Дивно!

Юльця мусіла «викручуватись». Розповіла вигадану історію про наукове відридження за кордон, про те, що листування з-за кордону було їй заборонене. . .

Їй, певне, не повірили. Вона бачила це з усмішок співчутливо-глузливих, і полегшено зідхнула, коли рідне село лишилось позаду.

Незабаром після цього Юльця закохалась і вийшла заміж. Власне, це не було таке сильне почуття, як колись до Андрія, а проте чоловік був гарний, мав високий службовий ранг, від нього у товаришки Рачинської донька, що має дев'ятнадцять років і спить зараз у своїй кімнаті, тут, за стіною.

Вісім років усе йшло добре, але, на лихо, чоловіка призначили прокурором округи, звідки походила товаришка Рачинська, і чоловікові забавнулось ознайомитись з архівними політичними справами.

Пригадує товаришка Рачинська лагідний липневий вечір, стіл з вечерею на веранді, чекання, і нарешті тверді кроки чоловіка, що повертався з праці. У них була давня звичка цілуватись, коли він відходив і при-

ходив. І за цією звичкою, товаришка Рачинська, тоді ще молода, гарна, наблизилась до свого Михайла. Але Михайло, удаючи заклопотаність, уник поцілунка і, сівши у фотель, несподівано запитав:

— Скажи, яке відношення мають до тебе числа 13 і 79?

Товаришка Рачинська страшенно зблідла.

— Ти... знаєш?

— Так. І погодься, знаючи, волю не спати на одному ліжку з... родичкою Азефа*.

Тоді вона обурилась, почала кричати:

— Ти ганчірка, а не комуніст. Ти сам готовий всадити ножа в спину партії. Ти сам на боці тих зрадників.

Михайло посміхнувся.

— На якому я боці — то справа моя. Я знаю, що зі ста комуністів дев'яност сім продадуть за гріш знайомих, друзів, батька і матір, але троє не продасть. Отже, від сьогодні ти живеш у своїй кімнаті, а я в своїй. І хай Прися приносить туди сніданок, обід і вечерю.

Товаришка Рачинська почала мститись. Вона мала безліч романів — коротких і тривких, дома й поза домом. Це — щоб досадити «йому». Але «він» був байдужий. Нарешті товаришка Рачинська через кволе здоров'я добилась переїзду в Крим, де зайняла посаду завідувачки санаторія для відповідальних працівників. Слід за колишнім чоловіком загубився. Казали їй після, що він загинув у фінляндську війну.

Більше товаришка Рачинська заміж не виходила. Для чого? Так спокійніше. І жила собі, «приспівуючи». Навіть війна її не зачепила, бо за рік до початку тієї завірюхи партія призначила її на пост директора Педагогічного інституту в Ташкенті. Що говорити, було добре. Дочка, по скінченні середньої школи, зацікавилась медициною і ось уже перейшла на третій курс. Товаришка Рачинська надзвичайно любить свою дочку. Вона працює, здібна, можливо, її лишать при інституті, як

* Азеф — відомий революціонер-провокатор за царського часу.

аспірантку. Трохи тільки не подобається матері дівочий «сантимент».

— Мамо, — казала вона не раз, — ми тут чужі. Ці узбеки дивляться на нас, як на завойовників.

— Чому ти так думаєш?

— Не думаю, а бачу. Вони ввічливі, навіть товариські, але відчувається, з яким задоволенням сприйняли б вони вістку, що білі собаки не будуть більше господарювати на їхній землі. Тому найкраще жити в своїй батьківщині.

Товаришка Рачинська переходила на політично-виховний тон:

— Дурненька! Наша батьківщина ССРСР. Розумієш?

— Розумію. Але моя зокрема там, де я народилась.

Поговори з нею. Нахмуриться. Брови зійдуться, як два тремтливі крила, а з очей — холод. У батька вдалася. Його риси, його манери. Власне, товаришка Рачинська боїться іншого. Хто знає, чи не спливе на верх, перед очима дочки, її давня секретна історія. Тут безпечно, бо п'ять тисяч кілометрів лежить між Києвом і Ташкентом. А там? Може, знайдеться якийсь «приятель» і скаже:

— А знаю, знаю. Ваша мама має велику заслугу перед советською владою. . .

Ні, тільки не це. Звірнитись дочці в такій справі вона не може.

Дивні, дивні закони має життя. Проблема батьків і дітей — вічна. І трудно сказати, хто прогресує — батьки чи діти. Ось Діяна. Здається, виховувала її товаришка Рачинська правильно — в атеїзмі, в матеріалістичному світосприйманні, звичайно ж, у пошані до існуючого ладу. А дівча наспівує:

Був Миколка дурачок —
Була булка п'ятачок,
А тепер, за Сталіна,
Сухаря не стало нам. . .

— Діянко! — обурилася товаришка Рачинська. — Хто ж це тебе навчив?

— Ніхто. Чула, як безпритульні співали.

— Хіба ж можна таке співати?

— А чому ні? Я ще й іншу знаю. Ось:

Чуло вухо від губи
Байку злободенну:
Сталін Леніна убив,
І тому він геній...

Товаришка Рачинська аж похолола.

— Божевільна, замовчи! Що, коли б хто почув?

— Але ж це неправда, — хитро посміхнулась дівчина. — Хіба можна звертати увагу на різні теревені? І за це, кажеш, карають?

Мати нічого не відповіла. Вона побачила, що марне пішли її зусилля прищепити дочці ортодоксальну відданість комунізмові. Дівчина мислить по-своєму, критично сприймає події, навіть зневажає партійну святиню... Це — сучасна комсомолка, молода гвардія, продовжувачка справи батьків...

Товарищі Рачинській прикро, але що зробиш? Поза тим розходженням, взаємини між матір'ю і дочкою дружні, інтимні. Діянка навіть радилась — хто більше заслуговує на її симпатію: Петро з останнього курсу медінституту, чи Василь з консерваторії?

Товаришка Рачинська розгубилась.

— Хіба я можу в цьому радити? Справа твоя, Діянко.

— А ти скажи, мамо, скажи практично. Чи не нудно буде мені жити з Петром? Він лікар і я лікар, ще посваримось, як конкуренти... А Василь мені грати-ме. Він дуже обдарований, буде їздити на концерти, і я з ним. Правда, добре?

Дитина. Ще зовсім дитина. Товаришка Рачинська знає, що на концерти возять з охотою наречену, але жінку... Вона пригадує чийсь вірш:

Ми дівчину любимо й ніжимо,
Та стане дружина, чи мати,
Коханою рідше і рідше
Ми будем її називати. . .

На жаль, це природньо. Хоч, правда, залежить від чоловіка. Ось Михайло ніколи не ходив без неї до театру, казав — сам не може. Товаришка Рачинська зідхає. Чому вона не повстала тоді проти його переводу? Він би послухав, попросився б до іншої округи, і нічого б не взнав, і може, жили б вони досі разом у мирі і згоді. . .

Знову спогади. Ні, не треба. Навіть добрих, бо за добрими неодмінно приходять злі. Товаришка Рачинська простягає руку до нічного столика і намацує золотий (преміяльний) годинник. Невже перша година? Так, за десять хвилин. Треба спати, бо о шостій підйом. А чого це Діянка кашляє? Мабуть, також не спить, любить читати в ліжку.

— Діянко!

— А?

— Гаси світло. Перша година. Завтра знову ходитимеш сонною. Чуєш?

— Добре, гашу.

Засинає товаришка Рачинська швидко, наче хтось там крутне вимикач свідомости, і зразу обривається зв'язок із життям. Через цю раптовість товаришка Рачинська завжди має враження, що її сни — продовження дійсности. Ось і сьогодні. . . Рипнули двері, і до кімнати увійшла дочка. Але чому вона така бліда? Чому гарне її обличчя таке стривожене?

— Діянко, ти хвора?

Дівчина мовчить, а потім щось починає шептати.

— Що? Не чую. Кажи голосніше!

І вона говорить виразно:

— Мамо, не вбивай мене!

— Я? Тебе? Ти збожеволіла!

Але дочка повторює:

— Мамо, не вбивай! Ти вже багатьох убила, ти вся в крові. Навіщо ж тобі ще й моя?

У товаришки Рачинської ворухнуться на голові волосья. «Вона знає, вона все знає»...

І дикий, несамовитий крик сплячої розлягається в кімнаті.

Тоді блимає світло, мати бачить дочку, але зовсім інакшу — розчервонілу й стурбовану.

— Що тобі, мамо? — питає вона.

— Сон, Діянко, будь він проклятий. Снилось, наче тебе мордували німці. Іди, спи, люба!

А сама думає: «Ні, треба завтра звернутись до лікаря. Це — чорт зна, що таке. Зовсім розшарпані нерви».

2.

Другого дня товаришку Рачинську чекав неприємний сюрприз. Прибиральниця Оля знайшла під лавкою в аудиторії й принесла директорці гаманця. Гаманець, як гаманець, для паперових грошей, де лежала одна-єдина тридцятирублівка. Але серед паперів, що зраджували її власника, був не зовсім звичайний лист. Якийсь шифр, очевидно, бо в простому читанні виходила нісенітниця:

«Пам'ятай, друже, що зелені береги — то ознака яскравости, і пташкам належить мати гніздо за всяку ціну, а тоді може йти розмова про мед і молоко. Грай далі веселої на двох дорогах. Тут прекрасно. Я вчусь на стипендії, скоро закінчу. Ірина мене любить, і ми разом мріємо про майбутню дитину, яку назвемо Феліксом, на честь тов. Дзержинського. Привіт Висоцькому і Меркуловій.

Твій Кость Перегуда».

Товаришка Рачинська замислилась. Інтуїція давнього таємного агента підказувала їй, що всі імена, до Костя Перегуди включно, вигадані, і що цей короткий лист містить у собі багато цікавого...

Думка спинилась на власникові листа. Це — Зорич, українець, студент останнього курсу. Чи було щось за ним у минулому?

Директорка потиснула електричного гудзика й вилкала завідувача спецчастини інституту.

— Принесіть мені особисту справу Зорича.

«Гм. . . Двадцять один рік. Батьки — селяни, колгоспники. Брат — офіцер армії. Сестра — член партії, працює в радіокомітеті, в Москві. Характеристика Зорича з середньої школи: здібний, дисциплінований, сміливий, неговіркий».

Це — все. Товаришка Рачинська особисто знає Зорича півтора року, оскільки він перевівся до Ташкенту з України. Чому? Казав, що в нього тут самітний дядько, який помагає йому вчитись. Хто цей дядько? І звідки прийшов лист? Ні, жодних натяків на це нема, а конверт, очевидно, знищено.

У просторому кабінеті директорки тихо. Рання година. Прийшли окремі службовці, а молодь ще не збиралась. Крізь вікна з подвійним склом ледь доносяться дзвінки трамваїв і тугукання авт. Товарищи Рачинській їздити не треба, бо вона живе поруч, у видільному будиночку з чотирьох кімнат. Хатне господарство провадить Уляна, жінка без роду і племені, понад п'ятдесят літ віком. Порядкує добре, все в неї блищить — вимите, випрасоване, страва смачна, вчасно приготована й подана. Товаришка Рачинська дає гроші на різні закупи й більш нічого не знає. Зате цінить Улянину, щедро платить, до дня жовтневої революції й до дня 1-го травня обов'язково дарує щось з одягу, чи взуття. І господиня і служниця задоволені одна з одною.

Чому директорка згадує зараз про Улянину. Бо вона з села «Зелені Береги». Чи нема тут зв'язку з цим листом? Ах, які дурниці! Хіба мало «Зелених Берегів» у ССРСР? Вона сама знає два: на Херсонщині й на Кубані. Ні, це не назва місцевості. . .

Думки шукали правильного виходу. Насамперед, зняти копію з листа. Так. А потім покликати Олю й наказати, щоб вона поклала гаманець з усім, що в ньому є, там, де підняла. Якщо не знайде сам Зорич,

то хтось з однокурсників і віддасть йому. А далі простежимо...

Тим часом якийсь внутрішній голос намагався сперечатись, радив: «Покинь! Це ж випадок, що гаманець потрапив до тебе. А коли б не потрапив, ти б нічого не знала, і події йшли б своїм порядком».

Може, взагалі нічого тут нема. Двоє юнаків бавляться якимсь, лише їм відомим, шифром, маскують свої любовні пригоди, або що...

Але... товаришка Рачинська понад тридцять років співпрацює з органами державної безпеки. Як же вона зневажить таку справу? Крім того, їй натякали в МВД, що в зв'язку з довголітньою працею, вона може розраховувати на особливу нагороду...

Директорка швидко переписала таємничого листа і покликала Олю.

— Слухайте, моя мила, — сказала начальниця, — ви ще не діставали від місцевкому ордера на вбрання?

— Ні...

— То завтра в обід дістанете. А зараз візьміть цю річ і покладіть на підлогу в аудиторії номер два. Бажано було б знати, хто підійме. Розумієте?

— Розумію.

На перерві Оля поінформувала директорку, що гаманець підняла Халіма Нурбасва.

— І комусь його віддала?

— Ні. Зазирнула до середини й поклала в кишеню.

— А! Ну, добре, можете йти, Олю. Дякую!

Коли скінчилася праця, товаришка Рачинська піднесла слухавку і набрала відповідний номер.

— Галло! Товариш Реткінс?

— Так. Хто говорить?

— Дев'ята симфонія...

— Ага! Є щось цікаве?

— Є. Можеш увечорі зайти до мого кабінету?

— Обов'язково. О сьомій годині. Гарзд?

— Гарзд.

Не без хвилювання чекала товаришка Рачинська вечора. Справа справою, але не загубила ще дирек-

торка, комуністка з двадцятивосьмирічним стажем, і жіночих своїх властивостей. А цей присадкуватий кременний лотиш дуже їй подобався. Ех! Коли б можна було скинути геть хоч сім років!..

Товаришка Рачинська, користаючи з відсутности дочки, яка пішла до театру, довго чепурилась перед дзеркалом. Уміле застосування фарб дає блискучі наслідки. Ось уже майже непомітно зморщок, зникли блідість уст і червоनावий відтінок носа. Тепер спокусливий кучерик спадає на чоло... А фігура ще добра, пропорційна навіть без якихось штучних приладів. Чому б не... .

У шафці службового кабінету товаришки Рачинської про всяк випадок добірни напої, закуска, солодощі. Хай приходять Реткінс... .

Точно о сьомій годині почувся стук у двері.

— Можна! — гукнула Рачинська.

У м'якому світлі лампи під зеленим абажуром обличчя господині виглядало дуже привабливо. Реткінс аж легенько свиснув від несподіванки і задоволення.

— Чорт забери! Люди старіються, а ти молодієш. Не бачив тебе два місяці, а ти за цей час кудись поділа десять років. Елексир Богомольця вживаєш, чи що?

Товаришці Рачинській приємно чути цей комплімент, але вона людина дипломатична й удає байдужість, навіть незадоволення.

— Я просила тебе зайти не для компліментів, а в службових справах... .

— Добре. Які ж у тебе справи?

Директорка поклала перед Реткінсом листа.

— Це копія. Оригінал у власника, щоб не догадався... .

— Правильно. Гм... Зелені береги... Давно вже шукаємо ми за тими берегами. Хто власник листа? Зорич? Не знаю. Він ніде не фігурує. Ірина мене любить... Назвемо Феліксом, на честь... Ні, це справді цікаво. Кажеш, гаманець підняла Нурбаєва? Узбечка?

Запишемо й Нурбаєву. Все в порядку, товаришко директор. Дати тобі спокій?

Реткінс, посміхаючись, підвівся з стільця.

— Якщо ти зайнятий, — ображено сказала Рачинська, — не маю права затримувати.

— Та ні. Я просто тебе боюся. Бач, яка ти офіційна. . .

— Кинь, Реткінс, жартувати. Випити хочеш?

— А чому б ні? Кожна відповідальна праця потребує алькогольної компенсації. З готовністю!

Цього вечора товаришка Рачинська пізно, за десять хвилин перед Діяною, прийшла додому. Уляна двічі нагрівала вечерю, могла б покликати, та пам'ятала категоричний наказ: коли господиня працює, не турбувати. Тому й не насмілилась постукати до дверей кабінету.

Директорка була дуже втомлена, відмовилась від вечері та лягла спати. А наївна Уляна думала: нащо так себе мучити? Хіба не можна доробити щось ранком?

3.

Дні минали своєю чергою. Після м'якої, більш мокрої, ніж морозної, зими, наставала весна. Цвів урюк, у повітрі носилися пахощі чудодійного жень-шеня, якого, мабуть, ніхто не бачив, але загальне переконання стверджувало, що так пахнути може тільки жень-шень. . .

Базари в Ташкенті чимдалі ставали більшими. Бо на весні людину сильніш тягне до людей, і похмурі мешканці аулів у строкатих халатах сідали на рахманних віслоків і тупали в столицю. Мандрівники знали, що в столиці вони навряд чогось розживуться. Бо державна торгівля заготовляє й розподіляє крам за принципом: ви нам, а ми вам. . . Передові колгоспи, що виконали зобов'язання перед державою, дістають більше, відсталі майже нічого не дістають. І коли дехка-

нин* заходить до міської крамниці, в нього питають не чого він хоче, а чому прийшов. Адже у вас є своя кооперація, там і купуйте.

— Та ж нема цього краму. . .

— Нема? Це не наша справа. Хлібопоставки виступили?

Почувши таке запитання, дехканин з відсталого колгоспу насуває на очі круглу лисячу шапку і мерщій іде геть, шепчучи: Чорт тобі батько, товаришу, чорт тобі батько. . .

Проте на базарі весело. Це залишок розкішних бухарських базарів, де можна було купити все, до красуні-нареченої включно. Шовки, оксамит, чудові килими, барсові шкури, верблюди, барани, халва, рахат-лукум, шербет, чого тільки не було на тих базарах! Тут же й спокусливі танцюристки, тут же й джигітування на конях під величезні (з точки зору сучасної бідности) заклади. Ех, було! Приїздили навіть аґи — урядовці еміра, з таким почтом, що сліпило в очах. І аґи купляли найкоштовніші речі та вербували на емірську службу молодиків. Орли були колись, а не молодики. Стан тонкий, як тростина, а плечі — метр. Відбивається на грищах шаблею (тупою, щоб не поранити) від п'ятох, і ніяк не можуть ті п'ятеро примусити його здатись. Золоті старі часи! А тепер. . . Нема вже й шовку для тюрбанів у старих жінок. Сама марля. Коні світять ребрами, бо не випасуються, як слід, працюючи від зорі до зорі. Молодики худорляві й кволі теж через недоживлення. Здрібнів народ узбецький. Аллах знає, чи випростає він колись шию з того колгоспного ярма.

Базар повний гамору. Торгують, чим можна, здебільшого продукцією хатнього господарства: маслом, яйцями, кумисом, бузою**. Хтось держить на мотузку баранчика, а в другій руці посвідку про те, що повною виконав плян м'ясозаготівлі. Бабуся в марлевому

* Дехканин — селянин.

** Буза — хмільний напій, виготовлений з проса.

тюрбані виклала чудову хустину й килимок, мабуть, рештки колишнього багатства. Коло хустки гурт молодих чорнооких кизимок (дівчат) аж умирає від бажання купити цю річ. Але бабуся дорожитья, в жодної з дівчат нема такої поважної суми. Ось підійшла пара білих. Вона — молода, він уже літній, можливо, дочка і тато. Нахилившись, спитав зневажливо:

— Канча?*

І не торгуючись, відрахував пачку советських «грошзнаків».

Дівчата-узбечки аж почервоніли крізь свою смаглявість, а з очей блиснули вогні.

— О, це комуніст. Їм усе приступне.

Яка жагуча ненависть у тих поглядах! Недарма ще й тепер рід проклинає узбечку, якщо одружиться з білим.

Весна в zenіті. Педінститут і інші ташкентські інститути готуються до іспитів. Серед студентства більша половина корінних мешканців, проте державна мова — російська, а своя для хатнього вжитку. Та вже до цього звикли, й узбеки говорять по-російському вільно, майже без акценту.

— — — — —

Точно три місяці минуло від того часу, коли товаришка Рачинська прочитала листа, адресованого Зоричеві, і ось сьогодні, тільки що вона прийшла в інститут, явився до неї без виклику завідувач спецчастини.

— Ви нічого не знаєте, товаришко директор?

— Ні, не знаю.

— Сьогодні вночі заарештовано чотирнадцять студентів нашого інституту, переважно з третього й четвертого курсів.

У товаришки Рачинської прискорено забилося серце, але вона за життя навчилась панувати над собою і байдуже відповіла:

* Канча — скільки коштує?

— Очевидно, є за що. Нас це не обходить.

Серед студентів відчувалось приголомшення. Не було чути властивого молоді галасу, на обличчях виднілась тривога.

Товаришка Рачинська, замкнувши двері кабінету, запитала телефоном МВД, чи не слід скликати загальні збори студентського колективу й поінформувати та засудити ворогів народу. . .

Відповіли: Ще не час. Потім скажемо.

І знову до товаришки Рачинської почали являться тіні.

— Це ж справа твоїх рук, — говорили вони. — Ти, стара паскудо, знову кинула в обійми смерті стільки молодих, сильних, надійних. Тобі все мало?

Вночі товаришку Рачинську душила за горло розстріляна тридцять років тому Наталка Бондар, і товаришка Рачинська знову несамовито кричала.

Але Діана до неї цього разу не прийшла, мабуть, не чула. Щось негаразд останні дні з дочкою. Змарніла, ніколи не посміхнеться, старасться більше бути поза домом. І майже не їсть.

— Діанко, ти хвора, моя дитино?

— Так, мамо. Я радо поїхала б кудись підлікуватися. Певне, у мене недокров'я. . .

— Але ж іспити, доню. Якось дотягнеш місяць, а потім поїдеш у Крим. Добре?

— Боюсь, мамо, що не дотягну. Дуже мені погано.

Товаришка Рачинська перелякалась. Коли йдеться про безпеку для єдиної дитини, тут уже інших міркувань не може бути. Другого дня був запрошений на дім відомий професор-невропатолог, і він ствердив: стан надто загрозливий, дівчина потребує негайної зміни обстановки, цілковитого спокою, санаторного режиму. Найкраща місцевість для хворої — Кавказ, Гагри.

Товаришка Рачинська натиснула на всі педалі й дістала двомісячну «путівку». Діана підбадьорилась, моментально спакувала валізу й схотіла їхати зараз же, вечірнім поїздом.

— Зачекай, я викличу автомашину й проведу тебе.

— Непотрібно, мамо. Тут два кроки до станції, вліза в мене легенька, не турбуйся.

І поцілувавши матір, попрощавшись з Уляною, випурхнула за двері.

Товаришка Рачинська лишилась сама. Їй стало чомусь так тоскно, так тоскно, наче не на курорт поїхала дочка, а на фронт, звідки не повертаються.

— Ах, ці тіні... Значно вже було краще товарищі Рачинській, вона вживала дорогі закордонні ліки, і марева за минулого відійшли. А тепер, після тих арештів, знову. Багато заарештовано. Крім Педінституту, десять у Медичному, сім у Сільськогосподарському, дванадцять у Будівельному. Хлопців і дівчат, українців і узбеків. Взагалі, прокотилася ціла хвиля арештів серед населення. Невже це все у зв'язку з переданим нею листом? Що ж то був за лист? Може, якась протидержавна змова? Або шпигунська організація? Все можливе. А можливе також і те, що МВД «підняло паніку». Воно налякане досвідом минулої війни, коли сотні тисяч советських громадян ринули за кордон і там зашилились. Уряд і досі не може заспокоїтись. Скільки таємниць, скільки ворожої пропаганди розплилось по світі! На одних партійних закритих зборах казали прямо: Зроблено величезну помилку. Треба було перед евакуацією озброїти партійно-комсомольський актив і вирядити по всіх дворах із запитанням:

— Евакуєшся?

Якщо ні, на місці кулю в лоба. Тоді відсоток утікачів був би значно менший, хіба з військовополонених.

Через два тижні після від'їзду дочки, товаришка Рачинська сподівалась від неї листа, але лист не приходив. Чому? Хай дорога забрала вісім-дев'ять днів, але ж є летунська пошта...

Після третього тижня гарячий неспокій почав огортати серце матері. Всі думки її зосереджувались на одному: що з Діною? Може, аварія? Може, заги-

нула? Товаришка Рачинська надсилу працювала, закінчуючи державні іспити випускного курсу. І якраз у день закінчення, десь біля п'ятої години пополудні, задзвонив у її кабінеті телефон.

— Товаришка Рачинська?

— Так...

— Це ваші друзі... Зайдіть, будь ласка, негайно. Кімната номер шість.

Ці запросини товаришку Рачинську зовсім не стурбували. Не раз і не два бувала вона в тій установі. Для неї там нема нічого страшного. Часто навіть і без запросин доводилось заходити.

Автобусом доїхала до рогу Першотравневої і Пушкінської, а тоді, щоб не кидалось у вічі, зійшла, і решту — два квартали — пройшла пішки. У місті її вже багато людей знає, отже, краще, коли не бачитимуть, що директорка Педінституту висідає біля брами МВД.

Діставши, за загальним правилом, перепустку, товаришка Рачинська увійшла до вестибюлю, а потім до довгого коридору. Грубий пухкий килим, у якому тонули ноги, вбирав звуки ходи. З-за дверей, обложених корком, не доносилось жодного голосу.

Товаришка Рачинська постукала до кімнати номер шість. Одразу, мабуть, механічно, відчинились двері, і гарний з обличчя, середніх літ майор Карташов гукнув:

— Заходьте, заходьте, Юліє Сергіївна.

— Чим можу служити? — запитала Рачинська.

— Чим? Ви вже послужили. Ну, знаєте, ви молодець, слово чести. Уявіть собі, без того листа, а власне, без вас ми б досі нічого не розплутали. Вам відома суть справи?

— Ні...

— Отже, ви маєте право знати. Тут більше року існував УУЦ — українсько-узбецький центр. Пригадуйте вислів у листі «Дві дороги»? Основна ідея — повстання і скинення советської влади. Але перше — йшла підготовка, пропаганда, розпалювання. Те, що узбеки нас ненавидять, не секрет. Але вони прибор-

кані. Значить, ішлося про пробудження національного духа. Це — давні горлорізи, і борони доле, потрапити в їх зорганізовану масу. Розірвуть. Зубами гризтимуть. Ми вже арештували до тисячі людей у цій справі. Хто був Зорич? Головний зв'язковий, вираджений українськими націоналістичними бандами. І не мав він тут ніякого дядька. Але сильний. Нам, знаєте, довелося з ним балакати не дуже чемно. Кості в нього тріщали, жили лопались, і — ні пари з уст, тільки лаявся. Виказали інші, більш слабкі. Все тепер знаємо. На випадок воєнного конфлікту, мали б у середині, в своєму череві, так би мовити, добрий шмат динаміту... Ах, — ляснув себе по лобі Карташов, дістаючи з шухляди якийсь папір, — я й забув. Розпишіться!

— В чому? — запитала товаришка Рачинська.

— Тут орден Леніна за виконання особливо важного державного завдання і при ньому чек на двадцять тисяч рублів.

— Я грошей не потребую, — почервоніла товаришка Рачинська.

— Ну, не потребуєте... Хто не потребує грошей! Тільки неіснуючий бог на небі. Беріть. І дозвольте вас щиро поздоровити.

Товариш Каршатов потиснув товарищі Рачинській руку.

— А тепер ще одна, трохи прикра для вас, справа... Майор МВД пильно глянув у вічі свого агента.

— Де ваша дочка?

— Поїхала на курорт у Гагри. А що? — зблідла товаришка Рачинська...

— Ні, ви таки поза підозрою, — сказав Карташов. — Вона не на курорті, а у нас, тут, недалеко...

— Так?!

— На жаль. Власне, за нею слідкували й затримали тільки не по дорозі на Кавказ, а на кордоні Афганістану...

— Але за що? — зойкнула товаришка Рачинська. — Це ж дитина!

— Для вас. А для нас вона ніяка дитина, а про-

пагандистка повстання Меркулова. Пригадуєте таке прізвище в тому листі?

Товаришка Рачинська нічого не відповіла, тільки уста в неї смикались, як у хворої на падучу.

Карташов підніс їй склянку води.

— Юліє Сергіївна, — сказав співчутливо, — я вас розумію, сам маю дітей, але будьте по-перше комуністкою, пригадайте слова Ілліча: «Ніякої пощади ворогові, будь то батько, чоловік, або брат».

— Що зробила Діяна? — ледве чутно прошепотіла товаришка Рачинська.

— Що? Вона авторка всіх запальних закликів до населення, щоб воно розправилось із «поневолювачами» краю. Вона блискучий памфлетист, сатирик. Не знаєте ви ось такої співаночки?

Чуло вухо від губи
Байку злободенну:
Сталін Леніна убив
І тому він геній...

— Ні, не знаю, — твердо відповіла Рачинська.

— Це і багато, багато іншого належить її перу. Він, цей самий УУЦ розповсюджував отаку літературу російською і узбецькою мовами на базарах. Тихцем вкладали до кишень, або під сідла, або в кошики дехканам, а ті везли до аулів і там, звичайно, читали по-одинці — всі.

— Мені можна йти? — надсилу запитала товаришка Рачинська.

— Розуміється, Юліє Сергіївна. Ви мені вибачте за неприємну вістку, але що я можу зробити?

Наче п'яна, вийшла товаришка Рачинська з грізного МВД. Вона не спитала в Карташова, що чекає її дочку, бо добре знала й сама. Знала, що жодна сила, жодний авторитет не врятує особу, яка насмілилась зневажити Сталіна.

«Вона тут, недалеко», — сказав Карташов. Її ясна зірка, її кров, її надія і радість.

Товаришка Рачинська не сіла в автобус, а йшла пішки великим містом, інстинктивно звертаючи в ті вулиці й провулки, що скорочували шлях додому.

У повітрі пливли пахощі весни. Люди снували з різними потребами й без потреб, говорили, сперечалися, сміялись, але товаришка Рачинська нічого не зауважувала, була лунатиком, автоматом.

Хтось привітав її дорогою. Вона почула своє ім'я і не озирнулась, тільки прискорила ходу. Далі, далі від вулиці, від людей, від себе самої.

Ось вона в своїй кімнаті. Сідає, не роздягаючись, у фотель, намагає в кишені якийсь пакет. Що це? Ах, орден за виконання важливого державного завдання. А це чек на двадцять тисяч, ціна життя її дитини. . .

Двадцять мільйонів кинула б товаришка Рачинська за її визволення, своє тіло кидала б шматками. Натє, беріть, тільки не вбивайте її! Уб'ють. Виведуть уночі юну, прекрасну, як весняна квітка, поставлять під мур. Може, майор Карташов скомандує «па-лі!» Але ж це не він і не ті, що будуть стріляти, убивають дочку. Це вона, мати, убиває. Вона, паскуда з паскуд, що її відцуралися батьки і відцурався чоловік.

«Я не можу спати в одному ліжку з родичкою Азефа. . .»

...А коли б ти знав тепер, коли б ти знав!

Товаришка Рачинська дивиться на стіну і виразно бачить голову Михайла. Скільки зневаги, скільки люті в його очах! Він каже:

— Згинь, проклята! Ти вже не маєш права на життя. Ну, швидше!

— Так, я зараз, зараз, ось тільки візьму. . . — шепоче товаришка Рачинська задивлена в Михайлову голову.

Товаришка Рачинська колись, під час наукової екскурсії, викрала в лябораторії професора, дослідника різних отрут, кришталик ціянкалію. Для чого? Тоді не було жодної думки про його практичне застосування. Професор показував його й говорив:

— Дивіться, ось отрута, яка зразу згортає кров

і паралізує серце, і якій абсолютно нічим не можна зарадити.

Цього кришталіка професор випадково поклав на столі, певне, забув про нього, і він опинився в торбинці товаришки Рачинської.

Страшний кришталік двадцять років пролежав у схованці, у футлярчику, де зберігала товаришка Рачинська обручальний перстень від Андрія. Футлярчик містився в потаємній, завжди замкненій, шухлядці скрині. Ось він. . .

Товаришка Рачинська відкрила чорну коробочку. Золотий перстень з написом у середині «Андрій», блиснув їй у вічі, як символ вічності, а поруч та крупинка. . .

— Діяно, рідна, прости мене!

ЗОРЯНА ДІВЧИНА

Це не з казки. Зоряна дівчина, справді, існувала, а може, існує й тепер, розуміється, в віці більш мужньому, як колись казали, «бальзаківському».

Її назвали Стелла (Зірка) тому, що її батько, Никифор Якимович Горленко був астроном, працював у Ленінграді, в широковідомій Пулковській обсерваторії, і як за обов'язком, так і за покликанням, думками був більш на небі, ніж на землі.

Дівчина цілком виправдала своє ім'я. Золотоволоса, з блакитними очима і з кольором шкіри, що нагадував весняний схід зорі.

Чи треба казати, що всі бажання дочки-первістка беззаперечно виконувались. А бажанням не було межі. «Подаруй мені, тату (або мамо), ляльку, подаруй собачку, подаруй музику, щоб вона сама грала»...

Одного разу Стелла попросила:

— Подаруйте мені сестричку...

Батьки презирнулися, але й це бажання з бігом часу було задоволене. Сестричку тато хотів назвати Венера, однаке, з боку мами виник рішучий протест і врешті помирилися на Юноні.

Коли народилась друга дівчина, Стелла вже мала п'ять років і з охотою виконувала ролю «зв'язкової» між сестричкою й матір'ю.

— Мамо, Юнона плаче, йди швидше. Мамо, Юнонка скинула з себе укривало. Мамо, в Юнонки мокренько...

Час ішов. Між двома дівчатками стояло п'ять років, але ж це ані скільки не заважало їм дружити й вести цікаві розмови, які самі по собі заслуговували б

на окреме оповідання. Так одного разу, вже шестилітня, чорноока й чорноволоса, як крукове крило, Юнонка сказала Стеллі:

— Я бачу, що інші дівчатка мають братиків, а в нас жодного братика нема. Чому? Ти, Стелло, можеш знайти, або купити братика? Постарайся! А якщо не зумієш, піди до тата й мами, попроси їх. Вони все вміють.

З цим проханням дівчата звернулись до батьків разом. Батьки чомусь довго сміялись, а тато вимовив чудне речення:

— Святе дитинство! Вони не знають, як трудно тепер вирощувати хлопчиків і дівчат. . .

Але хлопчика все ж таки дівчатам подарували. Мама розповідала, що тато ледве упросив Боженьку, і він у цьому ось кошику спустив з неба крихітного братика. . . Стелла замислилась, поворошила пальчиками, наче вираховуючи щось, і сказала:

— Бідна мама! А чому ти так схудла? І чому цілий тиждень була в лікарні? Якщо Боженька спустив братика в кошику й тато приніс його додому з обсерваторії, то чому ти така слабенька, лежиш, а обід готує тьотя Маруся?

Мама подумала, що, власне, пора б уже Стеллі знати правду про народження дітей, але. . . якщо досі не навчила вулиця, може, воно й краще. Взагалі, Стелла зовсім не схожа на інших своїх ровесниць. Надто вже вона добра, без властивого дітям егоїзму. Вчиться на відмінно, а у вільний час без ніякого тиску з боку старших, взяла на себе обов'язок прибирання в хаті й навіть сердиться, коли їй хочуть допомогти. Крім того, ось ця релігійність. . . Звідки вона? Батьки не були атеїстами, навчили дітей вірити в Бога, однак, зовсім не збиралися виховувати Стеллу монашкою. А дівчина кожного вечора перед сном стоїть на колінах і молиться Невидимому, щоб він дав усім здоров'я, нагодував і одягнув, допоміг у праці. . .

На тринадцятому році Стеллу захопила війна. В цей жакхливий час обложений Ленінград корчився

в голодних муках, і люди щиро просили Бога, щоб він ці муки скоротив, послав визволительську-смерть. Родина Стелли не голодувала тому, що батько, завдяки якійсь дивній інтуїції, незадовго перед війною придбав кілька мішків борошна, дві бочівки соняшникової олії й багато різних м'ясних та рибних консервів. Батька не взяли на фронт, бо в нього одна нога була покалічена й він користався із спеціального ортопедичного взуття. Ходив він кудись на працю, але ж зароблені гроші не мали жадної ціни. Огрівали приміщення трісками в «буржуйці», спали, для тепла, в одній кімнаті, а другу було наглухо зачинено. Не переживав, себто, не відчував війни тільки молодший, двохрічний Віктор. Коли починалась канонада, він захоплено кричав: «Бух-бух!» і тягнувся до вікна, щоб те «бух-бух» побачити. Одного разу недалеко впала бомба й почалась пожежа. Всі метушились, налякані, а Віктор плескав у долоні й казав: — Який гарний вогник і як було б приємно біля нього погрітись. . . Проте бомби в тій околиці, де мешкала родина Стелли, падали рідко й це також було одне з Божих благодатей. А все інше. . . Ні, ліпше ніколи цього не переживати й не чути про це. Люди ходили, як тіні. За шматок хліба забивали одне одного. Їли кінське й собаче м'ясо. Варили суп із паперу на стінах, бо папір був колись намазаний борошняним клеєм. Кожного дня, повз вікна, ті, що вціліли, возили на малих санчатах трупи своїх близьких, щоб закопати їх на засніженому страшному кладовищі.

І ось тоді виникла легенда про зоряну дівчину. Ніхто її не бачив, не міг розповісти про її зовнішність, але вона з'являлась скрізь, де було горе, і не з порожніми руками. Приречені на голодову смерть несподівано знаходили біля свого порога мішечок борошна, або ж борошняні плячки, або навіть зварений справжній суп у бляшанці. Розуміється, таких шасливців було небагато, але вони рознесли славу про зоряну дівчину, чуйливу до чужого горя, прекрасну й безгрішну, як ангел. . .

Кілька родин були врятовані, вихоплені з пазурів смерти, не знаючи, якому богові вони повинні молитись.

А «бог», схудлий і змужнілий за рік облоги, тишенько крав батькові запаси і з жахом бачив, що їх не так уже й багато, що прийде незабаром час, коли й родині не стане чого їсти.

Мама догадувалась, але ж не могла вона вдарити по обличчю ту, що хотіла тільки добра людям. І навіть захопивши одного разу дочку «на місці злочину», зробила вигляд, що нічого не бачила.

Якимсь чудом родина Стелли не загинула. Її вивезли з обложеного міста спочатку в Казахстан, а коли німців відкинули геть за межі Советського Союзу, батько й мати Стелли зажадали осісти на своїй батьківщині, в Києві.

Тоді, в розладованому війною житті, дозволялося міняти місце праці, селитись там, де людина могла б сяк-так улаштуватись. Для знаного науковця Горленка Київ широко відчинив двері, але в дуже зруйнованому місті все треба було починати наново, отож і почали з прибирання вулиць, з розбору будівельних руїн, з тої праці, де тимчасово стали рівними, чи зрівняними робітники й науковці, мистці й службовці різних советських установ. Кожному, крім, розуміється, відповідальних партійних керівників, давали однакову пайку хліба, а ще варили суп у великих казанах для денного підживлення робітничої сили. В родині Горленка працювало троє: тато, мама й п'ятнадцятирічна Стелла, але їхній заробіток мусіли ділити на п'ятьох, бо й дітям треба їсти. . . Ледве зводили кінці з кінцями, міняючи на базарі вцілілий одяг та дрібні жіночі прикраси.

Серед тих, що працювали на відновленні міста, були відокремлені загони полонених німців. Ці загони перебували, так би мовити, на худоб'ячому становищі.

Для них не існувало відпочинку, крім двадцятьох хвилин на обід. Вони працювали від раннього ранку до ночі. Переважна більшість міської людности дивилась на них байдуже, а то і злорадно, мовляв, завоювали собі щастя? Та не всі були такої думки. Що ж, ворог є тоді ворог, коли він озброєний, нападає, гнобить, знущається, а які вже напасники з цієї приборканої, жалюгідної, худючої отари в лахміттях, що покірно виконує накази, не ухиляється від праці, навпаки, ретельно, як у своєму власному господарстві, її сповняє.

Стелла кожного дня проходила повз полонених, і її чуйливе серце стискалося від жалю. Особливо вражав Стеллу юнак, майже дитина, білявий, з блакитними, як небо, очима, з постійним голодним блиском у тих очах. Він був одягнений у військові штани, а замість куртки, був на ньому якийсь жіночий жакет з короткими по лікті рукавами. І він проводжав Стеллу таким поглядом, наче просив у неї милостиню: «Подай, бідному, Христа ради...»

То ж одного дня Стелла не витримала, спинилась на хвильку, й коли вартовий відвернувся, сунула в руку юнакові свою денну пайку. На блідому обличчі німця виступив ніби легкий рум'янець, і він прошепотів:

— О, фройляйн! Спасибі!

Далі вже для Стелли увійшло в звичку: перепустивши один день, віддавати свою пайку німцеві.

Вдома питали:

— Стелло, а де ж твій хліб?

Відповідь завжди була однакова:

— Я вже його з'їла.

Ну, що ж, з'їла, то й з'їла, бо, справді, в ту напір голодну пору тяжко було втриматись, аби не з'їсти зразу всю худосочну пайку. Мати про щось догадувалась і пропонувала дочці частину свого хліба, але дочка категорично відмовлялась.

— Дякую, мамо, я зовсім не голодна.

А сама худла з кожним днем, і в очах тьмяною тінню залягла туга.

Це самовідречення тягнулося, може, з місяць і про-

довжувалося б далі, якщо б не трапився прикрий випадок. Одного вечора працю полонених перевіряв якийсь дуже високий рангом партійний наглядач. Він був у цивільному вбранні, стояв збоку, й Стелла, пильнуючи патруля, не звернула на того наглядача уваги. І саме в момент, коли передавала хліб німецькому юнакові, відчула на своєму плечі цупку руку.

— Ти що робиш?

— Я? Нічого!

— Нічого? Віддавати державний хліб ворогові, потвоєму, нічого? Ходімо зі мною!

Стелла опинилася в тюрмі серед інших дівчат і жінок, винних у якихось злочинах, здебільшого ж у тому, що прали для німців білизну, прибирали їхні житла, варили обід. Всі вони мали пляму коляборанток і підлягали негайній ізоляції, себто, вивозу в поправно-трудоий табір.

Батьки кілька днів шукали Стеллу по цілому місті, звертались до міліції, до НКВД, але скрізь відповідали: не знаємо.

А в цей час поїзд із заґратованими вагонами мчав на далеку північ, і в одному з тих вагонів, обхопивши руками коліна, сиділа обвинувачена в державному злочині, мовчазна «зоряна дівчина».

БЛАГОСЛОВЕННА ЯЛИНКА

Це випадкове знайомство відбулося в крамниці, де вона купувала малу штучну ялинку. Обидвє не першої молодости, але ще не зів'ялі, не зігнуті переживаннями й роками. Зловивши звучання української мови, чорнооке лице жінки обернулось до чоловіка і в ньому ледь помітною жаринкою запалилась допитливість.

— Ви також по ялинку?

— Ні. Нема для кого мені її прикрашати.

— А для себе?

— Для себе? Я вже з того виріс. Не знаходжу ні потреби, ні задоволення.

У крамниці, крім їх двох і господаря, нікого не було. Вітрину й прилавок займав «Різдвяний світ» — блискучий і радісний. Ялинкові прикраси, картинки, різні подарунки до свята притягали увагу, агітували без слів. Але чоловік обмежився десятком святочних листівок, розплатився й почав надягати рукавиці.

Вони вийшли разом. Віяв холодний вітер із сніговим пилом. Чоловік притримав капелюха і вклонився на прощання, бож супутниця зробила крок у сторону, протилежну тій, яка була потрібна йому. Він почув скрип її ходи й турботливе застереження:

— Підійміть комір!

Якщо б не було сказано цих слів, знайомство обірвалося б на самому початку й певно вони ніколи б не зустрілися у величезному місті. Та щось раптом озвалося в душі. Несподівана увага зовсім чужої людини мимоволі приваблює до неї. Чоловік швидко наздогнав струнку постать з пакетом у руці й запитав:

— Можна вас провести?

В ясному вуличному освітленні чорні очі знову блиснули допитливістю й почувалась усміхнена відповідь незнайомі:

— Будь ласка!

Йшли мовчки. Вітер і сніг заважали розмові. Тільки коли спустилися в коридор підземки, супутниця запитала:

— Невже ви хочете провести мене аж до моєї квартири?

Незнайомий відповів запитанням:

— А чому не провести?

І після павзи додав:

— Розуміється, якщо ви дозволите.

Квартиру на третьому поверсі було по-жіночому затишно впорядковано. Кухня, їдальня й вітальня сяяли передсвяточною чистотою.

— Ну, тепер давайте знайомитись по-справжньому, — сказала жінка. — Мене звать Рута Радощ. А вас?

— У мене досить прозаїчне ім'я, Іван. А на прізвище Мурашко. Але чому Рута? Ви не українка?

— Я українка без найменшої підробки. Та мій тато був, так би мовити, «вольнодумець», уважав зайвим іти за второваною традицією, і тому дав дочці таке рідке, біблійне ім'я.

«Скільки їй років? — гадав між тим Мурашко. — Можна дати тридцять сім і можна додати ще п'ять».

Дрібні зморщкі біля уст і кутиків очей не піддавалися хитроцям косметики, але ж очі були молоді, гарячі, що шукали якусь загублену рацію життя. Тонкий стан свідчив про те, що жінка дуже уважна до себе й не дозволяє собі харчевої зайвини, «тримає лінію».

— Ось, — посміхнулася Рута, — у мене сьогодні несподіваний гість, і я дуже з цього радію. Знаєте, в мене збереглися деякі старі традиції, або, за советським поняттям, дрібнобуржуазні пережитки. У вечір перед Різдом, у Святий Вечір, я, якщо буваю сама, завжди ставлю на стіл зайву порожню тарілку. Так

робила моя мама «для бездомного мандрівника, для випадкового гостя», як вона казала.

Мурашко похитав головою, не то дивуючись, не то осуджуючи «пережиток».

— Як давно все це було! Ви мені вибачте, але я не відчуваю ані Різдва, ані Великодня. Мене так довго били по голові «новою мораллю», що вона виїла в мені всю мою душу й там тепер, крім порожнечі, нічого немає. . .

Вправні жіночі руки тим часом опорядкували стіл. Страви були традиційно пісні: грибовий борщ, риба, пиріжки з капустою й картоплею, і компот на закуску. Стояла також пляшка «смірновки» і пляшка вина.

— Тепер ще десять хвилин зачекайте. Я повішу прикраси й запалю свічки на ялинці. У мене, бачте, була така ж, але випадково, саме сьогодні зламалась і тому довелося йти купляти.

— Я вам допоможу.

— Допоможіть, якщо хочете. Буде скоріше.

Двоє літніх людей старанно розвішували різнокольорові скляні прикраси. Тоді Рута запитала:

— Ви живете самі?

— Сам.

— Родину залишили вдома?

— Нікого я не залишив. Дружина й дочка були зі мною на еміграції, але в 1945-му році, напередодні закінчення війни, згинули під бомбами.

— А в мене від бомби згинув чоловік.

На хвильку чорні очі втратили свій блиск, наче затаглися туманом. Але різкий змах коротко обрізаним волоссям відігнав тяжкий спогад і на обличчі знову з'явилась усмішка.

— Як швидко в нас іде. Дві руки добре, а чотири краще. Правда? — сказала Рута.

— У вас дуже вправні руки.

— Це від постійного тренування. Я працюю в кондитерській фабриці, загортаю цукерки. А ви?

— А я служу в Об'єднаних Націях. . . Ходжу з міт-

лою й чекаю, коли хтось із відвідувачів кине недопа-лок у коридорі.

Рута скосила погляд на Мурашка.

— Можу сказати з певністю, що ви закінчили уні-верситет, себто, інститут по-советському.

— Чому ви так думаєте?

— Тому, що у вас так трагічно прозвучало слово «мітла». Але будьте філософом. Мітла не понижує, понижує тільки черстве серце. . .

Щось ізнову здригнулося в грудях Мурашка. Адже це слова його дружини, спокійної, вдумливої й ласка-вої в найбільш тяжкі хвилини життя. Приблизно та-кого ж віку, як ця Рута, була б тепер і його дружина, але вона рано посивіла й виглядала старше від своїх років.

— Ну, давайте сідати за стіл. П'єте?

І не чекаючи на відповідь, Рута додала:

— Гадаю, що так. Я також п'ю. . . Розуміється, не-багато, відповідно до моєї статі.

Мала ялинка, освітлена мерехтливими вогненними язичками, при погашеній електриці, виглядала якомсь містично й зворушливо.

— Ви з яких околиць? — спитав Мурашко.

— З Галичини. А ви?

— А я з Київщини, як кажуть, наддніпрянець. . .

— Гарно у вас там? Я на Наддніпрянщині ніколи не була.

— Шкода. Тоді ви не питали б, чи в нас гарно. Проте я, хоч і короткий час, був у Львові й не ска-зав би, що він виглядає гірше від Києва. Ваш Львів чудовий.

Алькогольні напої, хоч і вживані в скромній мірі, розігріли кров, активізували думку. Нові знайомі на-вперебій розповідали про своє життя, про світлі й тем-ні його сторони. й не зчулися, як настінний годинник прозвонив дванадцять.

Мурашко підхопився.

— Час додому, пані Рудо. Дякую вам за приємний вечір. Давно вже я мав таку добру компанію. . .

— Може, зайдете ще колись? Запишіть мою адресу, — сказала Рута, прощаючи свого гостя.

Нічне місто було майже безлюдне. Тільки іноді траплялись перехожі, зате потік авт рухався безперервно, пронизуючи сліпучим світлом засніжені вулиці. Мурашко опинився в своїй невеселій кімнаті і вдвічі сильніше відчув самотність, ізолюваність від людей, непотрібність власного існування. Справді, для кого він живе? Тут нема близьких, а на батьківщині теж порожньо, бо всю рідню вислано за її межі й навіть невідомо, чи хтось із тієї рідні досі зберігся. Завтра Мурашко піде до церкви, послухає спів гарного хору, зустрінеться з кількома приятелями, а тоді знов одноманітна, нецікава праця.

Перед тим, як лягати, Мурашко викупався, а тоді сів біля дзеркала й почав розглядати своє обличчя. Воно ще не втратило свіжости, сірі очі не потускніли, зуби всі на місці, навіть без пломб, завдяки здоровій спадщині. На світлому волоссі майже непомітна сивина скронь. «Хлопець хоч куди — козак!» — подумав Мурашко й одночасно насмішкувато похитав головою, мовляв, йнчилося твоє козакування, поганяй, брате, до ями. . .

Довго не спала й Рута. Накручувала на рольки волосся, втирала крем у шкіру, лакувала нігті. Їй сподобався сьогоднішній гість. Чому вона не запропонувала йому лишитись до ранку? Що ж тут такого? Спати зовсім не хотілось, можна було б ще погуторити. . . Але зразу ж згадала про сусідку, Галю язикату, як її охрестили заочно в гурті фабричних робітниць, і вирішила, що зробила правильно, інакше «язиката» розплескала б скрізь, що в неї ночував невідомий мужчина. Ох, ці плітки! Вони псують пів життя людини. А чи варто звертати на них увагу? Плескатимуть? То й хай. Рута нікому не підвідчитна, сорок років це вже не двадцять, коли недобрий поговорі може зіпсувати дівочу кар'єру. . . Іван Мурашко, колишній учитель, тепер робітник-прибиральник. Він не набагато старший від Рути, може, на два, чи на три роки. А який

вихований! Навіть дивно для підсоветського громадянина, де брутальність увійшла в законну норму, де люди розштовхують ліктями подібних собі, щоб захопити місце в черзі, або якусь там харчеву «благодать». Рута зідхнула. Несподівано прокинувся роками приспаний потяг до іншої статі, схотілось відчутти чоловічу ласку, втонути в тій ласці, як у соняшному промінні, забути сіре, буденне життя.

**
*

Від того часу похмурий, в усьому розчарований Мурашко став частим гостем Руті. Вона спочатку називала його, в пам'ять колишньої праці, «пан професор», але він морщився і врешті з гіркотою вигукнув:

— Пані Рудо, ну, який я професор? Те, що було, минуло. Тепер я «пан замітальщик». Я міг би й вас називати «пані інженерова» по чоловікові, та ви вже сама, й той титул вам не належить. Краще називайте мене по імені.

Вони подружили. Рута була тактовна, уникала згадувати болюче минуле, зводила на жарт скарги свого приятеля на невідрадне становище еміграції.

— Пане Іване, премудрий цар Соломон колись сказав: «Псові живому краще, ніж левові мертвому». Ми здорові, рухаємось, нормально їмо й спимо, маємо розваги, й просто гріх нам нарікати, тим більше, після нашого досвіду. А уявіть собі життя в советському концентраційному таборі, куди ви та я обов'язково були б потрапили, якщо б не емігрували. Треба бадьоро дивитись на світ.

Мурашко погоджувався, а все ж таки хробачок невдоволення лицьався в душі, той хробачок, що назва йому — ностальгія. Чужа сторона, чужі люди, брак якоїсь доброї перспективи в майбутньому. Хібащо Рута. . . З кожним днем усе більше почав відчувати Мурашко, що вона заступає йому втрачене, діє, як той містичний лікувальний бальзам. . . Раніше не зверталось уваги на жіночу вроду, всі жінки здавались одна-

ково нецікавими, а тепер. . . Уже вони перейшли на «ти», і тоді Рута, пригорнувшись, як ласкава киця, запитала:

— Івасю, в тебе з англійською мовою, здається, непогано?

— З мовою? Я її знав ще вдома.

— То чому ж не використати цього? Ти зберіг свій інститутський диплом. . . Розуміється, тут його не визнають, але можна нострифікуватись. . .

— Руто! Ти мрійниця. Починати навчання в сорок два роки?

— Це нічого, Івасю. Спробуй!

І Мурашко спробував. Спочатку ходив на ті вечірні курси при університеті без особливої охоти, казав, що він там «дід серед онуків», а потім захопився, сміючись, розповідав Руті:

— Ручочко, я думав, що буду відставати, що пам'ять моя вже не та, а виходить, я в числі перших, студенти звертаються за порадами, професори хвалять. Отже, є ще порох у порохівниці. . .

Вони оформили свій шлюб і жили разом у затишній Рутиній квартирі. Мурашко з подякою відчув жіночу руку, яка взяла на себе всі господарчі справи, звільнила чоловіка від найменшого клопоту.

— Ти вчись, любий, учись, це в тебе на першому пляні.

**
*

Минули роки навчання. Минув випускний іспит. Мурашко з дипломом викладача славістики в американському університеті, навантажений добірними закусками й питвом, поспішав додому. Від похмурості й ностальгії в нього вже давно не залишилося й сліду. Він схопив свою дружину на руки, підкинув її, наче м'яч, угору й заспівав:

«Як у лузі, при дорозі, рута м'ята зійшла. . .»

— Що ти робиш, Івасю!

— Це я дякую тобі, своєму гарному серцеві, твоїй руці, що вивела мене з безнадії. Тепер — геть твою фабрику, пані. . . професорова!

ДВІ ЛЮБОВИ

Любов міцна не пристрастю обіймів,
Любови іншої ти дая мені не міг. . .

(3 пісні)

— Ти прийдеш, Валерію? — втретє за цей вечір спитала Оксана і кутики її уст якомсь жалісно сіпнулись донизу.

— Я тобі сказав: не знаю. Якщо нічого не перешкодить, то. . .

Навколо них танцював вітер, розкидаючи жовте листя, дмухаючи в лице дорожньою пилюгою. Ось він зірвав із дерева невелику крихку галузку й підкотив її до ніг Оксани. Дівчина підняла ту галузку, уважно обдивилась і сказала:

— Вона, як людське життя. Дмухне вітер хвороби, або якогось іншого нещастя, і життя обірветься, впаде, стане нічим. . .

У Валерія не було найменшого бажання підтримувати ось таку, за його висловом, панахидну розмову. Він ще раз потиснув руку Оксані, зробив вигляд, що хоче її поцілувати, але, не донісши губ до дівочого обличчя, крутнувся на п'яті й швидким кроком пішов у напрямі центру міста.

Оксана піднялась на третій поверх, вийняла з торбинки ключа від своєї квартири, відімкнула двері. Не хотілося роздягатись, готувати вечерю. Інша річ, коли б разом із нею зайшов Валерій. . . Чому він не зайшов? Якісь справи, ділове побачення, проробка університетських завдань. . . Але ж завтра субота, вільний від навчання день, можна було б. . .

Не запалюючи світла, Оксана крізь вікно дивилася на порожню вулицю, що вже почала вдягатись у присмеркові шати, рахувала авта... Вона загадала: якщо одне за одним проїде двадцять авт, усе буде добре, якщо трапиться перерва — ні. Тим часом тверезий, без усяких забобонів голос усередині, підказував:

«Не треба було так багато дозволяти. Хлопець є хлопець. І взагалі, ти сама прекрасно знаєш, що людське щастя полягає в намаганні досягнути бажане, а коли досягнув, приходять інші думки»...

У дверях заскреготів ключ. Оксана швидко вклучила електрику й скинула пальто і капелюшок.

— Ти тільки прийшла? — спитала мати. — Ма-
буть, дісталась іншим автобусом?

— Ні, я йшла пішки.

— Пішки? Від самої школи?

— А що ж тут дивного, мамо? Я й так цілий день майже без руху, скоро й зовсім відвикну ходити.

— Як же в школі?

— Так само. Ноктюрни Шопена, Гайнд, Брамс...

— Ти сьогодні вправлятимешся?

— Ні, не хочу. В мене борг перед книжкою, ніяк не дочитаю, хоч і дуже цікава. А серед тижня, за тим гайскулом, хіба вибереш час?

Мати зразу ж ловить нотку туги в доччиних словах і розуміє її. Дочці вісімнадцять, матері тридцять вісім, вік ще дуже наблизений до молодости.

— Бачила Валерія?

— Бачила...

І більш нічого. Така різка зміна після захоплених розповідей про перше знайомство, про думки, якими вони обмінювались, про спільні інтереси...

В серці матері тривога. Як кожна мати й «колишня дівчина», вона розуміє той небезпечний вік, горіння в крові, самозабуття. Правда, їй не раз траплялося говорити з дочкою, пояснювати їй складність переходу від дівчини до жінки, відповідальність перед власним сумлінням... А зрештою нема підручника на те, як поводити себе в житті. Все залежить від щасливого

випадку, себто, від того, з ким зведе доля дівчину. Коли зважувати всі «за» і «проти», чи не краще було б їй остаточно вирости, після гайскулу скінчити коледж, набути якийсь практичний фах, а вже тоді займатися сердечними справами. . .

Мати три роки тому повдовіла. Вона дуже любила свого чоловіка й не припускала думки, що хтось інший посяде його місце.

— Оксано!

— Що, мамо?

— Ти завтра будеш дома?

— Так. Нікуди не піду.

«Значить, чекатиме. Значить, не треба заважати, бо й мати стане ворогом, коли вчасно не зверне з дороги».

— А я піду до церкви. Сумно без людей.

— Іди, мамо, йди. Я приготую обід без тебе.

Незабаром настала ніч. Погладила м'якою лапкою жіночі обличчя, навіяла сон і потонула в вічності, як крапля в океані.

І знову прийшов ранок. Сірий, насуплений, з дрібною мжичкою, характерною для кожного листопада. Мжичка просівалася крізь величезне небесне сито, срібним манюським маком осідала на капелюшках і плечах перехожих, змивала фарбу з облич підтоптаних красунь.

Оксана раз-у-раз зазірала в вікно, пораючись біля плити, миючи посуд. Прийде, чи не прийде? Розуміється, не було б великою трагедією й останнє, та вже так створено людину, що вона уроює собі різні страхиття там, де їх немає. Не прийде, значить, не любить, а не любить, значить — порожнеча в житті. . .

«Не треба було, ах, не треба було так багато дозволити. Але ж він шепотів: кохана, повинчаємось, будемо весь час разом, ніколи тебе не залишу. . . Добре хоч, що втрималась на останній грані, інстинктивно відчувши, що за нею вже почнеться цілковита залежність від його бажань. А може, тут виручив не

інстинкт, а материн ключ, що несподівано заскреготів у дверях»...

Телефонний дзвінок порушив думки.

— Я слухаю...

— Оксанко, не пізнаєш? Я тільки що приїхав. Ну, так, Олексій, дядя Олексій, як ти мене називала три роки тому. А тобі вже скільки? Вісімнадцять? О, Боже! Доросла дівчина. Ще не замужем? А як мама? В церкві? Скоро приїде? Я у вас зараз буду, якщо дозволиш. Візьму таксівку і... Добре, добре, дякую, не забарюсь.

Оксані стає враз весело. Цей Олексій був старший за неї років на вісім. Він скінчив інженерний факультет і десь далеко працює. Це — племінник батькового приятеля, колись часто в них бував, дражнив Оксану «дитинкою», шкодував, що вона така мала. «А то зразу б поженилися з тобою».

Блискавично було прибрано в кімнатах. Стару хатню суконку замінила святочна, ясно-блакитного кольору, русява коса, обгорнута навколо голови, упала вздовж спини. Молодість ще помолодшала, і вже не було смутку в очах, кудись далі відсунулися гіркота й образа.

Прийшла мати, почула про заповіджену візиту, кинулась до крамниці — купити пляшку якогось чоловічого питва.

Ось стук у двері і...

— Оксанко, ти аж така велика? Шкода, що вже не можу тебе поцілувати, як дитинку, навіть при матері...

— Та цілуйте, — сказала, сміючись, мати, — ви ж дядя Олексій...

Оксана зашарілась і відвернула вбік голову. Вона й сама була не від того, щоб ті мужні насмішкуваті уста наблизились до неї, але... краще не треба.

— Ні! — вирішив Олексій. — Боюсь. А то ще вкусить...

Він за кожним реченням сипав дотепами. Цікаво розповідав про свою працю в глухій провінції, де нема

й будинків, тільки оті кабіни на колесах. Він сам у кабіні, а є й родинні, в одній з родин він харчується. Щоб не було сумно, завів собі вівчур. Вівчур носить за ним його течку й дуже сердиться, коли хтось пробує течку відібрати. На це має право тільки господар. Залишив того вірного друга в знайомих, бож приїхав на два місяці, тут централя його фірми.

Обід затягнувся надовго. Всі були в гарному настрої, не помічали часу. Врешті Олексій глянув на годинника й сказав:

— А тепер, мої леді, збирайтесь. Ось у мене три квитки до кіна. Я вже півроку його не бачив, а це, за рекламою, дуже добрий фільм.

Мати пробувала ухилитись від компанії, мовляв, для чого я, стара, вам здалася? Але ж Олексій наговорив їй стільки компліментів, що тяжко було опиратись.

До кіна потрапили якраз тоді, коли закінчився сеанс і публіка виходила на вулицю. Несподівано в юрбі виринула постать Валерія в супроводі якоїсь блондинки. Оксана зблідла й відвернулась. А Валерій щось шепнув своїй дівчині й підійшов до групи Оксани.

— Оксано, — сказав він, привітавшись, — можна тебе попросити на хвилинку?

Інтимне т е б е було з наголосом, підкреслене, як демонстрація близькості.

— З ким ти? — запитав Валерій.

— Я ж не питаю, з ким ти. . . — відповіла Оксана.

— Ти будеш завтра вдома?

— Не знаю. Може, буду, може, ні. . .

— Он як. А я хотів прийти до тебе. . .

— Запитаєш телефоном, Валерію. Вибач, на мене чекають.

І ось тоді вони помінялись ролями. Бож молоде та ще хлоп'яче самолюбство не терпить перешкод. Те, що мало цінилося, раптом набирає дорожчої ціни, а коли вже бути зовсім щирим, постає впертість: не поступитись! Не дати іншому! Так ситий кіт притримує лапою

вже зайве йому м'ясо й шипить на іншого kota, що хотів би те м'ясо з'їсти.

Інші думки були в Оксани. «Невідкладні справи» Валерія обернулися в звичайну брехню. Він працює на два, а може, й на три фронти... Де пощастить... Як добре, що не пощастило з Оксаною! Мабуть, тому він був злий і не прийшов у суботу...

Бійтеся хоч раз одурити вісімнадцять літ. Ті літа обману не прощають, навіть найменшого. А любов? Що таке любов? Концентрація уваги на одному суб'єкті, наділення того суб'єкта всіма існуючими й неіснуючими позитивними якостями... Добре, коли своєчасно приходять твереза думка й охороняє від помилки.

Олексій Гармаш знову став частим гостем жіночої родини. Мати, справді, не мала жодного практичного розрахунку, але їй було приємно бачити дочку спокійною й веселою в товаристві того життєрадісного інженера. Сучасна молодь... Щось матері не подобалося в тій молоді, якась вона несправжня. Ось Валерій, прийде, сяде й мовчить цілий вечір, хіба перекинеться кількома реченнями з Оксаною. Чи це від великого розуму? Або через брак його? Американські середні та й високі школи не дуже дбають про загальний розвиток своїх вихованців, випускають якихось «недорослів». А Олексій має європейську освіту, і це зовсім інша людина, з якою не тільки Оксана, а й мати завжди може знайти спільну мову.

Одного вечора Олексій запитав:

— Ну, й що ж, Оксанко, будемо робити після гайскулу? Ти цього літа кінчаєш?

— Я раджу їй, — втрутилася мати, — вибрати собі якийсь коледж, а вона хоче складати іспит на вчительку музики, бо кінчає також і десятирічну музичну школу.

— Це непогано. Тільки ж для вчительки музики треба мати... неабиякі здібності.

— Вона, здається, їх має. Ви ще не чули?

— Ні.

— Оксанко, не червоної, заграй щось панові Олексієві.

— Заграй, Оксанко! — просив і дядя Олексій.

З перших акордів усім відомої «Місячної сонати» Олексій переконався, що перед ним, справді, музичний талант. Уже не кажучи про високу техніку, почуття аж бризкало з-під тих тонких гарних пальців, видно було, що композитор довірив свій твір духово близькому собі мистцеві, що й він не зробив би критичного зауваження цьому молодому виконавцеві.

— Браво, Оксанко!

Якраз у цей час біля дверей задзвонили. Увійшов Валерій з китицею квітів у руці, привітався, скося й недружелюбно глянув на Олексія. Оксана подумала: ніколи ще Валерій не приносив їй квітів. Що це значить?

Була післяобідня пора. Мати заходилася з чаєм, а три молоді особи якимось чином не знаходили спільної теми й кожен розважав сам себе. Олексій розглядав фамільний альбом, Валерій — Оксанині ноги, а в Оксани з'явилася нагла потреба витирати ганчіркою листя олеандри. Врешті Валерій сказав:

— Оксано, сьогодні в Народному домі виступає приїжджа українська співачка. Підемо?

Коли б із цією пропозицією Валерій звернувся до всіх присутніх, це було б на місці, але в даному разі він виказав свою нетактовність, і Оксана заперечливо похитала головою.

— Ні, я не піду.

— Чому?

Оксані якраз хотілося зробити зауваження про ту нетактовність, але вона, пересиливши себе, вигадала іншу причину:

— Я сьогодні чекаю на одну свою подругу. Обіцяла їй допомогти з фізики, перед недалеким іспитом.

— Ага!

Валерій набурмосився, стріпнув кучерявим чубом і незабаром пішов, хоч Оксана, а найбільше мати просили його залишитись та разом повечеряти.

— Щось твій бой-френд, Оксанко, не в настрої, — зауважив Олексій.

Оксана спалахнула.

— Він мені ніякий бой-френд, і я не звертаю уваги на його настрої. Це — його особиста справа.

Мати здивовано подивилась на дочку. Справді, яка швидка зміна після захоплених характеристик, після явної симпатії до Валерія. Це не в натурі Оксани.

Олексій підійшов до рояля, сів, підніс кришку, наче бавлячись, узяв якийсь нескладний акорд, і раптом кімнату наповнили пристрасні звуки шопенівського вальса. Мати й дочка зацікавилися. Інженер-музика? Артист? Це щось нове.

А Олексій уже увійшов у звичну для нього стихію, забувши про все, грав інші, з кожним разом складніші речі, наче демонстрував свою силу, наче підкреслював перевагу над дівчиною, яка збиралася бути вчителькою музики. . .

Коли замовк останній акорд і Олексій підвівся зі стільця, Оксана підбігла до нього й, не соромлячись матері, ніжно поцілувала, кажучи:

— Оце мені «дядя Олексій» хитрючий і недобрый, який хвалив мою гру. А чого ж вона варта після вашої?!

Олексій посміхався.

— Я забув вам сказати, що свого часу й я закінчив консерваторію та мріяв про музичну кар'єру. Але доля розпорядилась інакше, і я став інженером. Мрії не завжди сповняються. . .

Від того вечора Оксана зовсім змінилась. Ніколи не затримувалася в школі, бігла додому й чекала: прийде, чи не прийде? Їй самій було дивно, що ось так легко, наче осіння павутинка, спливла з неї перша й, здавалося, така міцна любов. Чи була це любов друга? Оксана не могла собі на таке питання відповісти стверджувально. Вона щиро не знала, як визначити це нове для неї почуття. Якщо не любов, тоді що? Преклоніння, душевний трепет, от, здається, стала б перед тим Олексієм на коліна й просила:

— Накажи! Я зроблю все, що ти хочеш!

А вже наближався час його від'їзду. Він навіть попередив:

— Ще кілька днів, і я з вами розлучусь.

Як же тепер житиме Оксана? Хто їй потрібний? До кого підійде вона попросити, щоб показав, навчив, поправив? Ні, головне полягає не в фізичному уподобанні. Коли порівняти Валерія й Олексія, то перевага безсумніву на боці першого. Але ж чому так б'ється Оксанине молоде недосвідчене серце, коли приходить той інженер, сідає за рояль, і питає:

— Що ти хочеш сьогодні послухати?

Оксані завжди тяжко відповісти на цей запит. Вона мовчить, а в душі дзвониками виграє відповідь:

— Усе! Все, що гратимеш!

Олексій не міг не помічати Оксаниного захоплення, але ставився до того критично. Це ж вона захопилась не ним, як особою, а його музичною досконалістю. Молоді експансивні дівчата легко піддаються чарам мистецтва, обожнюють навіть пересічність у загальнолюдському розумінні, аби тільки вона заторкнула отой почуттєвий слуховий, чи зоровий нерв, що реагує на виступ мистця.

Розуміється, самотньому інженерові вже пора було подумати про одруження, та цьому перешкоджали численні знайомства з жінками «вільних поглядів», які дивились на речі інакше. Одружуватись? Губити свою незалежність? Кому це потрібно? Крім того, мати довірою призналась Олексієві, що отой Валерій, студент останнього курсу правників, очевидно, має на увазі одруження з Оксаною. Ну, і чого б Олексієві пхатись на зайняте місце? Він не раз спостерігав ревності юнака і йому хотілося сказати: «Молодий приятелю, заспокійтесь, я не маю наміру красти у вас вами обра-не». Та зрештою справа була не в юнакові, Оксана явно від нього віддалилась, уникала зустрічей, а коли чула телефонний дзвінок, просила матір: «Скажи, що мене нема вдома».

Настав день прощання. Всім було сумно, бо дорога не близька — аж дві тисячі миль ляжуть тепер між

ними. Розмова якось не в'язалась, Оксана не спускала очей з Олексія і врешті запитала:

— Ви ще довго працюватимете в тій глушині?

— Не знаю. Мені дають високу платню, цінять, як фахівця, завжди, коли схочу, можу дістати відпустку...

Літак мав відлетіти за годину. Уже тутукнула на вулиці замовлена таксівка. Олексій міцно потиснув руки обом жінкам і поїхав. А в аеропорті, чекаючи на літак, почав переглядати папірці в кишені й несподівано натрапив на листа Оксани. Вона писала:

«Мені ніяково в цьому признатись, але я люблю вас. Не думайте, що це говорить експансивна дівчина, яка швидко захоплюється і так само швидко може охолонути. Я любила Валерія, але побачила, що між нами нема нічого спільного, і наш шлюб був би нещастям для нас обох. З вами мені легко, як... з матір'ю. Може б, ви приїхали до дня випуску нашої школи, себто, 10-го червня? Напишіть мені!

Оксана».

ІНТЕРБУД

Пізно вночі Джералд Мек-Кінлі прибув на станцію Винниця. Йому було тяжко запам'ятати й вимовити цю назву, хоч він і вправлявся дорогою. Вин-ни-ця. Хто зна, що це таке! Яка несхожа ця назва з відомими від дитинства назвами: Чікаго, Детройт, Денвер. . .

Мек-Кінлі був одягнений так, як і всі пасажирки. Його убрання не носило слідів «закордонности», тільки в петличці піджака червоніла невеличка троянда — символ закоханости, а чи просто доброго тону для молоді людини.

Опинившись на шумливій винницькій станції, Мек-Кінлі безпомічно озирався навкруги, когось чекаючи, а чи, може, просто стараючись зорієнтуватися у незнайомому місці. Та це чекання було недовге. До нього підійшов такий же молодий чоловік із такою ж червоною трояндою в петельці піджака й запитав бездоганною англійською мовою:

— Ви щойно прибули?

— Так.

— Прошу вас до мого авта!

Мек-Кінлі сів у вигідну «Волгу», поруч свого супутника, авто ж вів інший шофер, теж молодий, теж володіючий англійською мовою.

Дорога не була далеко, може, якихось три чверти години, але Мек-Кінлі здивувало те, що два, чи й три рази авто спинялося, до нього підходила людина у військовій уніформі й про щось питала супутника. Супутник відповідав, показував якийсь папір, а після того військовий «козиряв», себто, віддавав честь, і по дорожні їхали далі.

— Що то є? — не втерпів, запитав Мек-Кінлі.

— Бачите, ця дорога веде до воєнного об'єкту, й якщо авто наближається до нього, треба перевірити, хто саме їде. Хоч у нас тепер і мирний час, але непевний. Можуть приїздити різні, небажані для нас особи, по-просту кажучи, шпигуни, отже, ми й виставляємо перед такими об'єктами спеціальну контролю про всяк випадок. . . У вас цього нема?

— Нема.

— І даремно. Взагалі, ми дивуємось Америці. Яка вона безпорадна в питанні внутрішньої безпеки. У вас нема паспортів, нема прописки мешканців. Як же так? От ви й сушите собі голову над тим, де й як знайти злочинця. А в нас кожна людина на виду, вона легко не втече, бож зареєстрована у своєму постійному місці осідку, а коли виїде, то ми вже знаємо, куди, і при потребі негайно схопимо.

Мек-Кінлі поворухнувся.

— Щось воно. . . недемократично.

— Недемократично, кажете? А ну-ж, дай у нас демократію, то за якийсь рік від совєтської влади не лишилося б і сліду. Демократія потрібна для дурнів, так, так, товаришу, для дурнів. Той, хто хоче боротися за краще життя людства, мусить відкинути демократію, як непотріб, мусить твердою рукою насаджувати свої принципи, а чи це подобається, чи не подобається людству — яке наше діло? Ми, комуністи, стоїмо над демократією, над усіма застарілими законами етики, моралі, ми, так би мовити, духові конкістадори й не визнаємо над собою жодної контролі. . .

Мек-Кінлі мовчав, Він був у тій країні гостем, досить необізнаним із місцевими порядками, йому краще було слухати, а не говорити.

Ось уже й приїхали. Перед очима став розкішний готель, яскраво освітлений його вестибюль з численними кімнатними рослинами, навіть з невеликим водогреєм посередині.

— Прошу піти зареєструватись!

Прибулий наблизився до службовця готелю, дістав

із кишені свій документ і знову почув бездоганну англійську мову:

— Ваша кімната на другому поверсі. Там є внутрішній телефон. В разі якоїсь потреби, дзвоніть. Ось вам ключ від кімнати.

Мек-Кінлі з задоволенням озирнувся довкруги. Кімната була просто чарівна, з модерним ліжком, із дзеркалами, з вентилятором, що майже безшумно розганяв і без того свіже повітря. З кімнати малі двері вели до вбиральні, а другі, більші — на веранду, де стояли м'які крісла, а на столику був повний вибір цигарок — американських, російських, турецьких і навіть японських.

Не встиг Мек-Кінлі сісти, як задзвонив телефон:

— Містере Мек-Кінлі, просимо вас до вечері!

У просторій напівосвітленій залі був опоряджений один-єдиний стіл. За ним сиділа дівчина надзвичайної вроди, немов когось чекаючи. Джералд нерішуче спинився біля стола і в ту ж хвилину почув:

— Це для вас. Сідайте. Будьмо знайомі. Рая.

— Райя? Це ваше ім'я?

— Так. А ваше? Джералд? Значить, Джері? Дуже приємно!

Тим часом кельнер схилився у питальній позі, мовляв, що хотілось би містерові замовити? Меню було багате. В ньому значилися всі улюблені американцями наїдки й напої.

— Я хотів би стейк і сода-віскі...

— О'кей, містере. А вам, панно?

— Мені? Я вже вечеряла. Принесіть морозива й якогось легкого вина.

— Райя, я можу балакати з вами по-англійськи?

— Розуміється. Це ж моя майже рідна мова. В мене мати англійка, а батько росіянин. Я англійською мовою говорю з дитинства.

Вечеря була чудова. Мек-Кінлі, як риба в сітку, зразу ж потрапив у полон дівочої краси, забув і про втому й про сон, розповідав про своє американське життя, про працю, про те, що в нього нема близької

рідні, крім старих батьків, і вся спадщина (велика фарма) після їх смерти належатиме йому... Він — член комуністичної партії Америки. Цій партії він давно вже симпатизував, вважає, що вона найбільш справедлива, найбільш заслужена в боротьбі за світлу долю людства. А як на це дивитесь ви, Райя?

— Я також член комуністичної партії... .

— Чудесно! Значить, наші погляди тотожні. Це дуже приємно. Чи ви могли б поїхати до Америки?

— Не знаю... .

— Чому не знаєте? Хіба вам не вільно виїздити, куди ви схочете? У нас жодних заборон немає. Хочеш — їдь до Советського Союзу, хочеш — до Азії, хочеш — до Африки. Аби твої гроші... .

— Ми про це ще поговоримо, Джері. А тепер, думаю, час вам відпочити, ви ж щойно з дороги... .

«Звідки вона знає, що я з дороги? — подумав Джералд. — Але в цій країні все незнайоме, все якось інакше виглядає. Роздивимось завтра».

Ранкові враження були найсильніші з тих, що йому довелося зазнати в Советському Союзі. Він глянув у вікно й остовпів. Вулиця. Навпроти кілька високих будинків. Унизу крамниці й на них написи англійською мовою: «Стар маркет». «Драг штор». «Лікер штор».

На куті вулиці попереджуюче червонів «Стоп», а посередині таке знане й досить набридле — «Но паркінг».

Джералд протер очі. Що це, сниться? Ні, не снилося. Це, справді, було типово американське містечко, навіть із тими ж дротяними кошами для сміття.

Під час сніданку прибулий шукав очима вчорашньої сусідки, але її не було. Навколо звучала різномовна бесіда. Джералд схоплював французькі, німецькі та еспанські речення. Біля нього сидів цього разу якийсь старший пан із зачісаним догори волоссям і з двома золотими зубами збоку щелепи, дуже ввічливий. Він наче між іншим сказав:

— Що б ви не нудьгували до обіду, я покажу вам наше місто. Нічого не маєте проти?

— О, будь ласка!

Виявилося, що той старший пан є головою міської ради, або по-американському — мейором міста. Він познайомив Джералда зі своєю дружиною і дочкою — чорнявою дівчиною з невиразними рисами обличчя, і вони всі разом пішли на прогулянку.

— Наше містечко невелике, — розповідав мейор, — воно має всього дві тисячі мешканців, а називається Інтербуд. На мапі ви його не знайдете, бо це непомітно. Тут живуть. . .

Мейор похопився і байдужим тоном закінчив:

— Усі, хто любить спокійне життя, працює за покликанням. . .

— Себто, як за покликанням? — не зрозумів Джералд слів мейора.

— Ну, виконують ту працю, яка їм по душі. Ви, за освітою, агроном?

— Так.

— І в нас є агрономи, інженери, архітектори, лікарі, письменники, малярі, артисти, кожної тварі по парі. . .

— То це, може, якийсь науковий центр?

— І так, і ні. Це — штаб нашого мозкового тресту. Все краще з усіх галузів науки, техніки, мистецтва зосереджене тут. Звідси ми керуємо. . . життям.

Багато цікавого побачив молодий американець у таємничому містечку Інтербуді. Він плавав на розкішній яхті по широкому, очевидно, штучному озеру. Проходив екзотичним парком із затишними альтанками, гротами, вісячими містками через глибокі яри. Дивився на кінні перегони.

А ввечері. . . Того чудесного балу Джералд ніколи не міг забути. Освітлена знизу догори зала містила принаймні сто пар добірної, елегантно одягненої молоді обох статей. Просто очі розбігалися від дівочої краси, від тих граційних танцювальних рухів. Джералд схотів перевірити, чи вся та публіка обізнана з ан-

глійською мовою, запитав про щось першого зустрічного юнака й так само переконався, що англійська мова йому не чужа. Що ж це таке? Звідки набрали вони цей різномовний, справді, інтернаціональний конгломерат?

Поруч танцювальної залі, були відпочинкові кімнати, так звані, «бари», з багатим вибором закусок і питва, при чому за них ніхто нічого не платив, їли й пили, як пропагує комуністичне гасло, за потребою, скільки влізе. . .

Нарешті Джералд побачив і Раю. Вона неначе чекала на нього, сиділа скромно в куточку, і коли він підійшов, одразу ж радо підвелась і закутилася в танці.

— Раю, де ви були цілий день?

— Працювала, Джері. В нас удень не гуляють, а працюють. . .

— Де ж саме працюють?

— Ну, вчаться. . . Наприклад, я вчусь у консерваторії, опановую мистецтво гри на скрипці. Вам це дивно?

— Ні, не дивно. Тільки незрозуміле мені ось що: у нас, в Америці, займатися виключно мистецтвом можуть дозволити собі тільки багаті люди, чи діти багатих людей. Ви багаті?

— Що значить «багаті»? — перепитала Рая.

— Себто, чи ваш тато має великі гроші?

— Мій тато? Він і мама загинули в летунській катастрофі, коли я мала п'ятнадцять років.

— Хто ж вас утримує? Хто платить за навчання?

— Держава. У нас держава дбає про дітей-сиріт.

— Про всіх сиріт?

Джералд навмисне підкреслив слово «всіх», але Рая не звернула на те уваги. Вона щebetала про чужу перспективу, яку може дати їй консерваторія, про те, що колись вона поїде до Америки, до Франції й Англії, розуміється, якщо їй пощастить бездоганно опанувати мистецтво. . .

Молодому американцеві всі ті перспективи були

байдужі, себто, він жив сьогоднішнім днем, не замишлюючись над тим, що буде завтра. Дівоча краса Раї аж надто вразила його й він запитав:

— І ви будете чекати тієї перспективи? А якщо її обійти? Якщо схотілося б вам ось тепер, на власну руку, рушити в світ?

— Не розумію! — відповіла Рая.

— Не розумієте? Ну, от, скажемо, появляється на вашому обрії... не принц, а хтось подібний до нього, та й пропонує: «Раю! поїдьмо до мене!»

— О, що ви! Того не може бути.

— Не може? А чому?

— Бо ми собі не належимо. Нас виховують, учать, дають нам змогу стати на власну путь, і ми повинні колись відплатити за державну турботу.

— Значить... ви залежні?

— До деякої міри. Та й усі ми, в тому числі й ваша молодь, залежні. Ви — від батьків, ми — від держави. Незалежних людей нема!

«Дивна, дивна ідеологія, — думав Джералд. — Демократія їм непотрібна, особиста воля також. Що ж лишається? Невже треба підкорятись? Невже в цьому полягає істина життя?»

Наступного, після бальової вечірки дня, Джералда запросили до «представника центру» — особи, що вже добре переступила через п'ятдесятку, з лисиною від лоба і з очима, які наче прожили сто літ. Вони бачили все наскрізь, вони читали думки співбесідника й одразу ж відповідали на них...

— Товариш Мек-Кінлі?

— Так.

— А я Штерн. Олександр Штерн. Чув про вас. Чув, що ви дали свою згоду співпрацювати з нами. Ви визнаєте присягу?

— Визнаю.

— Для нас неважно, на чому ви будете присягати, на Біблії, чи навіть на звичайному дерев'яному цурпалкові. Але присяга, щира присяга, якої ніхто від вас,

де речі, не вимагає, дорівнює життю і смерті. Розумієте?

— Не зовсім.

— Якщо ви присягнули співпрацювати з нами, а потім від цього відмовитесь, або, ще гірше, зрадите наші секрети, виправдання вам не буде, вас чекає смерть. Отож, подумайте перед тим, як остаточно зв'яжете себе з нами. Ви одружений?

— Ні.

— Батьки фермери? Заможні?

— Так.

— Якій сумі, приблизно, дорівнює ваш маєток?

— Думаю, що десь біля мільйона.

— Добре. Ви зможете, якщо буде потрібно, відмовитись від цього мільйона, пожертвувати його на спільну справу — оцчасливлення людства в майбутньому?

— Зможу.

— Тоді підпишіть цей папір.

Джералдові дозволили ходити, де він схоче, й він почав оглядати вулиці містечка. Кожна мала своє порядкове число, нічим особливим не відзначалась, крім загальної охайності, але назви й написи на будинках і торгових приміщеннях були знову ж англійською мовою.

Дивне містечко, дивне! Гість зайшов до великого маркету, і його вразила розкіш, яку він ніде в Союзному Союзі не зустрічав. Добірний крам, розложено-ний і розфасований за американським зразком, ввічливі, ласкаві продавці й касирки, повне довір'я до покупця. . . Розуміється, він сам міг вибирати те, що йому було потрібне, а коли не знаходив, до його послуг був службовий персонал крамниці.

Відпочиваючи на лавці в сквері, Джералд думав: чи добре він зробив, погодившись співпрацювати з Сове-тетами. Правда, його запевнили, що це не контрроз-

відка, про якое шпигунство не може бути й мови, молодий американець, мовляв, просто матиме зв'язок із «центром», буде постійним інформатором усіх більш-менш важливих подій в Америці, ну, і розуміється, пропагуватиме серед своєї молоді комуністичні ідеї. . . А в чому вони, ті ідеї? Джералд їх собі наочно не уявляв. Боротьба за краще майбутнє людства, рівність. . . Але це все загальні гасла. Ось Джералдові довелося побувати вже в багатьох місцях Советського Союзу й ніде він рівності не бачив. Хтось має досить, хтось не має нічого. Для однієї категорії доступні дороги ресторани, театри, поїздки на курорт, для другої все це — мрія. Як правило, члени комуністичної партії живуть непорівняно краще, ніж ті, що перебувають поза партією. А село, чи то-пак колгосп. . . Джералд — син фермера, вже й сам привчився фермерувати, але в них праця йде спокійно, без галасу, без якогось, зовсім непотрібного, змагання. Сіють майже своїми силами, з оплачуваною допомогою бідніших фермерів, а на збирання врожаю наймають сезонних робітників, добре їм платять, ще ніколи не траплялося конфліктів між наймачем і найманими. Звичайно, тут над усім хазяйнує держава. Приватної ініціативи немає. Приватних підприємств, навіть невеликих, не дозволено мати. Треба б пожити довше в Советському Союзі, детальніше вивчити його життя, та вже ось кінчається термін туристичної візи, та й вдома чекає на нього батько, бо ось-ось мають починати осінню сівбу.

Джералд здіхнув. Коли б можна було повернутися з Расо. . . Ця дівчина зачепила в ньому досі мовчазну струну любовного почуття, він і хвилини не думав би над тим, щоб зв'язати з нею свою долю, якщо б вона тільки погодилась. . .

Сквер ще був сліпучо-зелений, повітря чисте, запашне, безліч пташок щебетало на вітах дерев.

«Чому так багато пташок? Чи й їх зібрали сюди з усього світу? А в Америці їх обмаль, і вони якісь не дуже співучі». . .

Завтра Джералда відвезуть на аеродром. Хоч ні-

хто йому не нагадував про час від'їзду й він сам радо зостався б тут ще на кілька днів, але він бачив, що атмосфера цього «центру» дуже ділова, та й скрізь розклеєні написи попереджували: «Не відривай колег від зайняття». «Менше розмовляй, більше працюй». «Тут не відпочивають, а трудяться».

При виході зі скверу, Джералд зауважив струнку біляву постать. Рая!

— Ви кудись поспішаєте? — запитав Джералд.

— Так, поспішаю. . .

— А ми з вами побачимося ввечері?

— Обов'язково.

— І ви даєте мені свою адресу й обіцяєте писати мені?

— Розуміється, дам і, розуміється, обіцяю. Та й ви, я думаю, наступного року знов приїдете до нас.

— Якщо дістану від вашого уряду дозвіл. . .

— Думаю, що дістанете! — засміялась Рая.

Джералд провів цілий вечір з Раєю, не зчувся, як той вечір минув, а на ранок, у супроводі вже знайомого хлопця, що його сюди привозив, залишив таємничий Інтербуд — казкову оазу поблизу української станції Винниця.

Того ж серпневого дня, в Інтербуді відбулася квартальна нарада керівників поточної політики. Головував товариш Штерн, а крім нього було ще четверо, в тому числі одна жінка.

— Початок з тебе, товаришко Бергман. Що ти скажеш про Європу?

Молода, вродлива жінка з пишною зачіскою, в елегантному вбранні посміхнулася самими кутиками злегка підфарбованих уст.

— Основну увагу ми тепер приділяємо Португалії. . .

— Ну?

— Вигляди, здається, непогані, хоч, на жаль, серед керівного ядра дуже мало членів комуністичної партії. Всього чотирнадцять відсотків.

— І що з того? В час російської революції ком-
партія не мала й такої кількості членів. Справу ви-
рішували одиниці.

— Так, але тепер інша ситуація. Португальці не
малограмотне населення колишньої російської імперії.
Вони не йдуть сліпо за нашими гаслами, а міркують
і зважують, де в тих гаслах реальна правда, а де по-
рожня обіцянка...

— Обіцянок мусить бути якнайбільше. А головне
— не зупинятись перед суворими заходами. Зразу ж
треба було організувати Че-ка й безжалюно нищити
всіх неспівзвучних... А там товчуться на місці. Го-
ловне, звернути увагу на військо. Дати йому повну
волю. Хай грабує багаті маєтки. Хай утішається гар-
ними жінками й дочками багатіїв. Не шкодувати для
війська й алкогольних напоїв.

— Все це враховане, товаришу Штерн, але ж де-
мократична опозиція досить сильна, вона вимагає пле-
бісциту... — відповіла товаришка Бергман.

— Який там, у біса, плебісцит! Для чого він? Си-
ла, тільки сила й наполегливість керівників вирішує
все. Наш революційний штаб на чолі з Леніним розі-
гнав установчі збори й тому виграв. Ну, добре, ми ще
поговоримо про Португалію й про Європу. А що в Азії,
товаришу Курдюмов?

— Закріплюємо позиції. Розправляємося з нашими
противниками...

— Правильно. Там усе відбулося за пляном. В'єт-
нам і Камбоджа — під червоною зіркою. Дурні амери-
канці постачили своїх бездарних спільників, чи під-
опічних модерною зброєю, різним воєнним приладдям,
літаками й гелікоптерами, а спільники все те мільярд-
не добро покинули й драпанули світ-за-очі, в надії
причепитись до американських літаків, або паропла-
вів. Це твоя й твоєї агентури заслуга, товаришу Кур-
дюмов. Ви вміло посяли паніку серед південно-в'єт-
намського війська. Доложу про тебе в Москві, на за-
сіданні політбюро. Можеш розраховувати на високу
нагороду...

Опецькуватий, з опущеними донизу вусами й монгольськими рисами обличчя Курдюмов, уклонився.

— А як у Південній Америці, товаришу Мартінес?

— Підтримуємо терористів. Розсварюємо партійні групи. Стараємося створити економічний хаос і викликати незадоволення мас. А тоді дійде до громадянської війни й до революції. . .

— Так. Дійде. . . А коли? Он у Чиле дійшло, та не зуміли втримати. Алленде був дуже самовпевнений, не мав тієї гнучкості, яка потрібна для політика-вождя, і його, за допомогою американців, з'їли.

Худорлявий, рухливий, з хижими очима Мартінес знизав плечима.

— Тепер запитання до товариша Гриневича, — сказав Штерн. — Що на Близькому сході?

— Покищо без змін. Єгипетський Садат — твердий горішок і дуже хитрий. Він хоче бути добрим і для нас і для Америки, хоч і не дає жодних поступок Ізраїлеві. В кожному разі, до війни ще не так близько.

— Треба старатися прискіпити війну. Нашого непримиренного ворога-антикомуніста, короля Саудівської Арабії Фейсала забито. Його місце посів безхарактерний наступник. Там тепер нам буде вільніше діяти.

Головуючий потарабанив пальцями по столі, трохи подумав і продовжував:

— Близький схід. . . Саме там вирішуватиметься доля світу, саме там. Європа майже в нас у жмені. Це — картковий дімок, дмухнути — й він розвалиться. А ось арабська частина й той малий кусючий песик Ізраїль — складна проблема. Під час майбутньої війни, за Ізраїль безсумніву вступиться Америка, а ми допомагатимемо Сирії. Під тим претекстом окупуємо прикордонний Кувейт з його багатючими нафтовими запасами й підемо далі. . . Так. Гімн «Інтернаціонал» було співано передчасно. Ось коли — «Ето будет последній і решительний бой».

Мао-Тсе-Тунг заявив свого часу, що не пошкодує триста мільйонів китайців, аби досягти своєї мети —

торжества комунізму, розуміється, маотсетунгівського гатунку, далекого від нашого, советського. Ми такої розкоші собі дозволити не можемо, бо в нас усього 250 мільйонів людности. Але п'ятдесят мільйонів таки не пошкодуємо заради здійснення нашої ідеї — панування над світом. . .

Товариш Штерн знову потарабанив пальцями по столі, а потім продовжував:

— Основну вагу скрізь, у кожній країні треба приділяти молоді, себто, як тільки можна, розкладати її, відволікаючи від активної участі в державному житті. Сіяти серед неї незадоволення своїм режимом, радити бунтуватися проти нього. Грунт для розкладу підготований. Наприклад, ухвалою шведського парламенту легалізовано порнографію. Треба домагатися, щоб легалізували й проституцію. Велике значення в нашій боротьбі мають наркотики. . . Товаришко Бергман, ти буваш в усіх європейських країнах. Як там наркоманія? Поширюється?

— Не дуже. Тепер уряди вживають надто жорстоких заходів щодо торгівлі наркотиками, аж до до смертної в'язниці.

— Зв'яжись тісніше з тією мафією. Ми будемо їй доплачувати за успішне постачання Європі маріхуани, опіюму, гашишу. Крім того, в твоєму розпорядженні сотні агентів. Хай вони кожного наркомана наштовхнуть на думку, щоб він завербував до вживання наркотиків принаймні ще хоч одного свого приятеля.

— Добре, товаришу Штерн, у Європі я постараюся впоратись. А чому ти досі не згадав про Північну Америку? По-моєму, Америка — найміцніша антикомуністична фортеця. Ще Ленін згадував, що вона буде останньою державою, де переможе революція. . .

— Аніскільки не останньою. Ми переконалися в тому за президента Джонсона. Як любенько проходили там бунти молоді, як вона громила університети, коледжі, крамниці. . . Там і тепер половина молоді гіп-півська, бородата й довговолоса. А чорна молодь. . . Та ж вона живцем би поїла білих. А це все наші кад-

ри. . . Був у нас, в США дуже здібний керівник-конспіратор. Шкода, що вбили. А тепер. . . Правда, я знайшов ніби підхожого, але ще не певний у ньому.

— Це, може, той, що сьогодні від'їхав? — запитав Курдюмов.

— Так. Хлопець вольовий. Грошей йому непотрібно, бо він багатий. Але ми підсунули йому іншу приманку. . .

— Дівчину! — догадалася Бергман.

— Еге ж. Раїсу Шеліну. Вона поводить себе скромно й тактовно, та розуму в неї вистачить за десятьох дівчат. Крім того, вона за рік кінчає консерваторію й тоді ми випустимо її за кордон, саме до Америки, щоб вона тримала на оці того Джералда.

— Чи вона здібна, як скрипаль? — запитала товаришка Бергман.

— Надзвичайно здібна. В тридцятих роках у нас славилися Ліза Гілельс і Марина Козолупова, ну, то вона і ту другу заткне за пояс. Ось побачите, який успіх матиме на сцені.

Джералд був добрим і слухняним сином. За порадою батька, готуючись перебрати хазяйнування на фермі, він закінчив агрономічний коледж, придивлявся до ведення сільського господарства в інших країнах, запроваджував у себе різні корисні вдосконалення. Але Джералдові було двадцять п'ять літ, і ті літа не могли задоволитись фермерським життям і шукали розмаху для своїх сил.

Випадково, будши в Нью-Йорку, він познайомився з такими ж молодими, як сам, членами комуністичної партії, й ті його «просвітили», затагли до своєї організації, зуміли переконати, що тільки советський зразок вартий наслідувати, а комунізм — найвища, найблагородніша мета.

Зрада своїй державі? Яка там зрада! І кому? Тій невеличкій купці політиків, так званих, «державних

мужів», що підспівують капіталові, а на середній про- шарок людства, на мовчазну більшість не звертають жодної уваги після того, як ця більшість обере їх на керівні пости.

Яка роль комуністичної партії Америки? Покищо — допоміжна. Поширення членства. Виявлення корупції. Боротьба за абсолютну демократію. Ну, і розуміється, моральна й матеріальна допомога ССРСР, де здійснюються на практиці основні принципи революції — воля, рівність, братерство.

Якось непомітно для себе, Джералд висунувся на провідне становище в компартії Америки. Він десятками й сотнями приєднував до організації молодь, уміло керував заворушеннями й страйками покищо на економічному ґрунті, й ніколи ніде не згадувалося його імени. «Конспірація насамперед, — навчав його той представник центру з столітніми очима. — Ми там у вас, в Америці, начебто в стороні, нікого не під'юджуємо, не пхасемось наперед, але скрізь повинні мати свою ініціативу й свій контроль. Давайте місце честолюбцям і крикунам. Хай вони думають, що їм належить перша роль й успіх. . . А нам непотрібно кричати. Революція кується не на вулицях, а в законспірованих штабах».

Власне, Джералдова поїздка до ССРСР, як довіреної особи американської компартії, була пробою його сил і з тамтешнього і з цього боку. Там він начебто «прийшовся до смаку». Тут, після поїздки, мав доповідь на закритих партійних зборах, розповідав про все бачене й чує. Доповідь справила цілком позитивне враження. Треба працювати й працювати, ще вище підносити свій авторитет, домогтися ще більшого довір'я. . .

Перший лист від Раї підніс дух Джералда. Лист був настільки милий і дружній, що в хлопця закрутилася голова. Рая писала:

«Дорогий Джері!

Ми зустрічалися з вами тільки три рази, але я вас не можу забути, кожного дня згадую. В нас те-

пер гаряча пора, річні іспити. Після них ще сім місяців праці й тоді буде іспит академічний, випусковий. Сподіваюся, що я його успішно витримаю. Дуже хотіла б бачити вас саме при тому іспиті. Він відкритий, себто, доступний для всіх бажаючих почути. Старайтеся приїхати до нас у другій половині червня. Тоді сільськогосподарських робіт нема, і ви будете вільний. А випусковий іспит у мене 25-го червня, о першій годині дня. Пишіть про своє життя.

Рая».

Не можна сказати, що Джералд жив монахом. У нього було досить «гірл-френд», але тепер Раїна краса всіх їх закреслила, зробила нецікавими й банальними. Кожного тижня він обмінювався листами з Раєю, й чим далі, бачив, яка вона розвинена, несхожа й неповторна. Він похвалився батькам, що має намір одружитись. . . Батьки, розуміється, не суперечили, бо вже пора. А з ким одружитись — то справа не їх, а сина.

Одного вечора, повернувшись на ферму з міста, Джералд зауважив на веранді незнайомого чоловіка з худорлявим обличчям і з густим чорним чубом. Він щось розповідав батькові, раз-у-раз підскакуючи й вимахуючи руками. Побачивши Джералда, незнайомий збіг зі сходів і простягнув йому руку.

— Добри вечір, товаришу Джералде! А я вас чекаю вже дві години.

— Ви з Нью-Йорку?

— З ньюйоркського аеродрому. Маю до вас конфіденційне доручення. Де ми могли б поговорити без свідків?

— Підемо до теплиці. Там є затишна кімнатка. Але ви з дороги і мусите спочатку поїсти. . .

— О, дякую вам! Ваша мама почастувала мене повним обідом, дуже смачним. Я цілком задоволений.

На самоті приїжджий сказав:

— Мое прізвище Мартінес. Антоніо Мартінес, а на

американський звичай, просто Тоні. Ви пам'ятаєте представника центру в Інтербуді?

— Здається, Олександр Штерн. . .

— Так. Власне, він ніякий Штерн, це його псевдонім. Але вам можна знати. Насправді його прізвище Шелепін. Чули про такого?

— Той, що його не хотіли прийняти в Англії й він змушений був через два дні перервати свою візиту?

— Ага!

— В нього, здається, недобра репутація. . .

— Ну, це, як кому. Для нас він дуже цінний. Його спеціально звільнили від праці в ЦК партії, аби він міг віддати повністю свій час керівництву зовнішньою політикою, бо ж це найсерйозніша наша ділянка.

— Що він передав для мене? — запитав Джералд.

— Жодного листа, тільки усно, бо паперам, як знаєте, не можна довіряти таємниць. Отже, незабаром у вас почнеться передвиборча президентська кампанія. Чи має компартія США стільки впливу, щоб перешкодити певним особам потрапити в кандидати?

— Я над цим не думав. . . — сказав Джералд.

— Подумайте. Для ССРСР особа кандидата не байдужа, бо ж від президента Америки дуже багато залежить. . .

— Що саме залежить?

— Ну, хоча б політика детанту. І розуміється, поширення торговельних зв'язків на вигідних для нас умовах.

— Хто конкретно бажаний для ССРСР на президентському посту? — запитав несподівано Джералд.

— Це ми вам скажемо пізніше. Мобілізуйте всі сили, товаришу Джералде, знайдіть побільше агітаторів серед білої й чорної молоді, добре проінструкуйте їх. А ще. . . тут делікатне питання. . . Задарма працюватиме тільки мала частина — ідейних, відданих справі товаришів. Інших треба стимулювати. . . Я вам вручаю готівкою двісті тисяч доларів. Це покищо. Ми не пошкодуємо й мільйона, аби, як у нас кажуть, «підморгоричити» агітаторів. Оплатіть спочатку щедро їх са-

мих, а перед виборами хай вони роздають гроші просто на вулиці з одним тільки закликком: «Голосуй за такого ось кандидата!» Зрозуміли?

— Так, зрозумів.

— А тепер, з ласки вашої, відвезіть мене знову на аеродром. Мій літак відлітає о 9-тій тридцять.

— До СРСР?

— Ні, до Південної Америки. Я маю там полагодити деякі справи з доручення Інтербуду.

Передвесняне сонце ледь нагрівало землю. Рая сиділа в парку й думала над своїм становищем. Її рідний дядько, Олександр Шелепін, або Штерн, як його всі тут називають, ще рік тому поставив перед нею завдання: закохати в себе молодого американця. Для чого? Про це дядько не говорив. Та Рая навіть і не старалася «закохувати». Хлопець закохався сам, він готовий на все для неї. Коли б хто перечитав його листи! А чи може вона відповісти йому таким же щирим, відданим почуттям? Щось воно в тому дядьковому «сватанні» незрозуміле. «Закохай. Вийдеш заміж. Потрапиш до Америки. Житимеш, як княгиня. Чого ж ще треба?»

Рая по своїй натурі не була матеріалісткою. Вона звикла до скромного життя в провінційному місті, і коли б не музичний талант, хто зна, чи пощастило б їй потрапити в цей упривілейований пансіон.

Дядько, коли вона була малою, майже не звертав на неї уваги. Дуже рідко приїздив, про щось у чотири ока розмовляв з батьком — полковником Червоної армії, іноді сварився з ним. Рая спостерігала, що між братами не було особливої дружби, вони мали різні характери й різне службове становище. Дядько — політик, батько — після закінчення середньої школи став військовим і лишився ним аж до смерти. Батько навчав свою єдину дочку:

— Будь чесна й прямодушна. Ніколи не тримай каменюки за спиною, а бий, щоб бачили, чим б'єш... Іди за велінням серця, а не за якоюсь вигодою. Добре,

що мама навчила тебе англійської мови. Це тобі придасться в житті, допоможе до деякої міри бути незалежною, бо ж іншомовних громадян у нас не так багато й вони завжди знайдуть собі працю.

В музичний таланти дочки батько не дуже вірив. Любить музику, скрипку, ну, то хай собі вправляється. Принаймні буде заповнений час.

Раю вже два роки тому з комсомолу «передали» до партії. Чи була дівчина в повній мірі віддана організації? Чи комуністичні ідеї міцно загіздилися в її душі? Щиро сказавши, ні! Комсомол і партія вже давно стали в СРСР чимсь на взірець дворянського звання. Якщо маєш це звання, тобі легко буде потрапити до високої школи, або знайти добре оплачувану працю. Не маєш — задовольняйся другорядним становищем.

Проте над цими питаннями Раю якось не замислювалася. Вона кінчала вищий навчальний заклад — історичні дисципліни — й одночасно кінчала консерваторію, яка найбільш їй цікавила. Саме з цього сподівалася вона мати свій хліб. Неспокій останнім часом прийшов з іншого боку. . . Як і в кожній гарній дівчині, в Раї не бракувало «поклонників», і один з них, щиро признавшись, найбільш їй симпатичний — Левко Остапчук, місяць тому відкрив їй очі на справжню мету їхнього «наукового центру».

— Ти, Раю, наївна, як дитина. Який там, у біса, науковий центр! Тут готують шпигунів для советської контррозвідки, шпигунів, так би мовити, високої класи. Вивчення мов, модерних танців, прищеплення добрих, чи, як казали в минулому столітті, «великосвітських манер», хіба все це робиться даром? Нас виховують не для праці в СРСР, а для праці за кордоном. Наприклад, я вже знаю, що терен моєї майбутньої праці буде Німеччина, оскільки я бездоганно володію німецькою мовою. А ти добре володієш англійською. Значить, тобі стелеться дорога до Англії, або до Америки. Ти розповідала мені колись, що прізвище твого батька було Шелепін, а чому ти, його дочка, стала Шеліна? Бо твій дядько, оцей Штерн, що іноді при-

їздить і сюди, колись був міністром державної безпеки. За його наказом і керівництвом, знищено в Німеччині двох відомих українських націоналістичних діячів — Ребета і Бандеру. І ніхто про те не довідався б, коли б агент твого дядька, Сташинський, не розкрив таємниці перед німецьким судом. Його засудили до тюрми, але він виграв життя. Відсидів та й вийшов на волю. Розуміється, він лишився на заході, бо коли б повернувся до ССРСР, то вже й духу від нього не було б. Словом, твій дядько «прославив» себе на весь світ, і тому мусів змінити прізвище, а також порадив змінити й тобі. Чи не так?

— Так.

— Отож, Раю, я тебе попереджую, бійся свого дядька, це особа, яка не пошкодує задля своєї кар'єри навіть рідну дитину.

— Але що мені робити, Левку?

— Бути хитрою. Не супереч йому. Згоджуйся з тим, що він накаже, але дій по-своєму, як велить тобі твоя совість.

Дивно, що Левко ніколи навіть не натякнув Раї на своє до неї почуття, хоч вона бачила, як розцвітало його обличчя, коли вони зустрічались, як ставав ніжнішим голос, а очі випромінювали з себе ласку. Ні з ким Рая не почувала себе так легко й невимушено, як з Левком. У нього був своєрідний підхід до життя, він до деякої міри нагадував Раїного батька — щирого, прямодушного, не звинного політика, а вояка, що стає до бою без бажання ошукати свого противника, скористатися з його слабощів. Колись зайшла в Раї розмова з Левком про модну серед молоді «гіппівську» течію. Левко сказав:

— Спотворювати себе бородою, вусами і довгим волоссям? Одягати якесь лахміття замість пристойного убрання? Вживати наркотики? Хай цим займаються хворі на голову. . . Ти заплати мені, щоб я хоч раз попробував курити маріуану, чи інше паскудство, то й тоді не стану. Найкращий, нешкідливий, дозволений наркотик для хлопця — дівчина, і навпаки. Так роз-

порядилась наша мати-природа, і я проти неї ніколи не йтиму.

Рая порівнювала в думці двох хлопців — свого й американського. Який ліпше? Джералд теж, як видно було, не належав до «модерної» розбещеної молоді, відзначався елеганцією, не курив, пив дуже мало, в пропорції — одна третина горілки й дві третини води (соди), був дуже делікатний у поведінці. Десь за три місяці вони зустрінуться. . . І що має сказати йому Рая? Адже він у своїх листах досить прозоро натякає на те, що хотів би зв'язати своє життя з Раїним, що він тільки про те й мріє. Але чому на цьому «аліянсі» так залежить дядькові? Щось він задумав. Левко не брехав, коли називав дядька «зловіщою постаттю». Це подвійне вбивство за його розпорядженням. . . А може, й не подвійне, а помножене на безліч убивств? Колись, ще в дитинстві, Раїне вухо зловило гнівний вигук батька: «Олександрє, ти якийсь виродок у нашій родині! Ти нікого не шкодуєш, а де ж твоя совість?»

Левко радить бути хитрою. . . Та чи перехитриш старого лиса?

Рая повернулася до своєї кімнати, де жила разом з подругою — п'яністкою, пишнотілою чорнявкою, Лідою Довгаль. Ліди якраз не було, вона мала триденну відпустку й перебувала в батьків, у Винниці. Нічим уже не хотілося займатись, навіть не було охоти до читання. Згадалася приказка: «Ранок від вечора мудріший». То ж і Рая, зробивши належний дівочий туалет, лягла в ліжку й зразу ж міцно заснула.

Вікторія Бергман не мала жодного споріднення із славетною шведською кіно-артисткою Інґрід Бергман, хоч її рід також походив від шведа. Пра-прадід Вікторії, воєк королівської армії Карла XII, був тяжко поранений у бою під Полтавою, та вилікуваний і виходжений українською родиною, лишився при ній назавжди, оженившись з молодою дівчиною тієї ж ро-

дини. По-вуличному місцеві люди прозивали їх «Шведовими», але прізвище Бергман було для них офіційне, спадчизняне, записане в церковних книгах тієї місцевости, й під таким прізвищем записали й новонароджену Вікторію. Коли їй було тільки дванадцять літ, вона вражала учителів своїми розумовими здібностями. З усіх дисциплін протягом навчання в середній школі, було в неї «відмінно», та найлегше давались їй мови. Вона опановувала їх буквально «на ходу», без великої напруги, і перед вступом до Педагогічного інституту бездоганно володіла англійською, французькою й німецькою, розуміється, не рахуючи української та російської. Пізніше додалися ще еспанська, італійська, шведська, голляндська. Під час якоїсь культурної «декади» в Москві, на неї звернув увагу сам міністр чужоземних справ і запропонував працювати в його відомстві.

— З вас буде друга Колонтай*, — казав він, але й та не знала стільки мов, скільки знаєте ви.

Мови мовами, та це ще не все. Вікторію належало «партизувати», бож хіба припустимо, щоб у міністерстві чужоземних справ сиділа безпартійна дівчина?

Всі формальності в цьому випадку були полагоджені дуже швидко, і від двадцятого року життя почалася блискуча кар'єра Вікторії. Вона побувала в багатьох європейських країнах, брала участь у різних делегаціях, з'їздах, нарадах, не знала рахунку грошам, що ними її щедро постачало міністерство.

Вікторія була дуже гарна. Золотоволоса, з блакитними очима й маленьким ротиком, висока, ставна, з гордовитою ходою, як у королеви. . . Вона вже давно могла б вийти заміж, та все «перебирала». Той гарний, але бракує розуму. Той розумний, але бракує вроди. Той і гарний і розумний, але значно старший за неї. . .

Були у Вікторії коханці, та не було справжньої

* Олександра Колонтай — советська політична діячка. Довголітній амбасадор ССРСР у Швеції.

любови. І так дійшло до двадцяти восьми років, аж поки «перебірлива наречена», вже працюючи в системі КГБ, не зустрілася в засекреченому Інтербуді з Левком Остапчуком. Та Левкові тільки двадцять три. Широкоплечий, боксерського вигляду хлопець, належав до ідеалістів, його не спокусиш якимись штучними принадами. І все ж таки, якщо жінка схоче... Вікторія потроїла догляд за собою, стала, справді, чарівна, як кажуть, «вбирала в себе очі» кожного зустрічного. Вікторія вперше полюбила.

— Коханий мій! — шепотіла вона після врешті досягнутої близькості. — То нічого, що ти молодший за мене. Адже Жозефіна була старша за Наполеона аж на сім років, а яка була між ними любов!

— Так то ж Наполеон, а я Остапчук, — резонно відповів Левко.

— Ти хочеш сказати, що й я не Жозефіна?

— Та ні, чому? Ти... сирена.

— Яка сирена?

— Кагебівська. Революційно-підривна...

— Левку! Що ти верзеш?

— Нічого особливого. Ти керівний шпигун, я у майбутньому — дрібний. А зрештою «обое рябос».

— Левчику! Ти мене зневажаєш?

— Ні, любя, не зневажаю, бо тоді треба було б зневажати й себе самого. Ми не стільки злочинці, скільки жертви «високих» злочинців...

— Віриш мені?

— В чому?

— Що я тебе люблю.

— Може, й повірю.

— Коли?

— Цього я не знаю. Залежить від обставин...

Чудові очі Вікторії наповнилися сльозами. Вона змахнула їх прозорим рукавом сорочки й щиро призналась:

— Як набридла мені ця моя, так звана, праця, як я втомилась від неї. Ти можеш сміятися, але ж я просто мрію про звільнення від своїх проклятих обов'яз-

ків, про те, щоб жити звичайним життям десь далі від ССРСР, мати свій родинний куточок, тебе і... дитину.

— Невже ти так думаєш? — запитав Левко.

— Присягаю тобі!

Тоді в Левка вперше ворухнулось до Вікторії почуття ніжності, він залишив свій насмішкуватий тон і погладив її по голові. Ось чому ніколи не натякнув Левко про своє почуття до Раї.

Взагалі, Левко був білою вороною в тому упривілейованому середовищі. Коли він кінчав Політехнічний інститут, після випускного іспиту його раптом викликали до КГБ і запропонували працю в «науковому центрі».

— А що це за центр? — спитав Левко.

— Ну... там провадять різні досліді, але в основному ваша праця полягатиме в закордонних відрядженнях... для перевірки наших молодих технічних фахівців. Це дуже цікаво...

— Кажіть конкретніше, — зауважив Левко, — ми вас, товаришу Остапчук, намітили на інформатора для нашої установи, а по-просту сказавши, на шпигуна. Так ось, я тим інформатором бути не хочу.

— Не хочете?

— Ні.

— Чому?

— Бо ця праця не в моєму дусі. Не люблю її.

— Гм... Ваш батько був репресований останнім часом?

— Був. І що з того? Його виправдали.

— Сьогодні виправдали, а завтра можуть засудити знову. Слухайте, Остапчук, ми робимо вам велику честь, пропонуючи цю працю. Ви бездоганно володієте німецькою мовою, а це неабиякий плюс. Погоджуйтесь, інакше ми можемо розпорядитись вами й без погодження.

І так Левко потрапив у «науковий центр», робив там креслюнки за завданням головного інженера, чекав на відрядження до Західної Німеччини. Йому було шкода самого себе, та він розумів, що обставини силь-

ніші від нього. Гнобительська система вміє приборкувати всіх непокірних, вона помститься на рідні, розчавить її, викине за борт життя. Хіба ж під силу з нею боротись?

Раїна подруга Ліда повернулася, засмучена.

— Що з тобою, Лідо? Може, щось скоїлося в родині? — співчутливо запитала Рая свою подругу.

— Скоїлося... Власне, родина тут не при чому, справа торкається мене особисто...

— Яка справа?

— Ти, Раю, певно бачила ось такого типа, що час-то приїздить сюди з Москви, чи біс його знає, звідки. Називається Гриневич. Підлеглий твого дядька. Я з ним балакала пару разів. Нічого цікавого. Старий парубок, років 35-37. Працює, за його словами, на дипломатичній посаді. І ось приїжджаю я додому, а в нас гість, той самий Гриневич. Начебто завітав по дорозі в наш науковий центр. І звідки він довідався про адресу батьків, а також про те, що в ці дні я там буду? Ну, й почав з офіційної пропозиції, при батьках, стати його дружиною. Отак, ні сіло, ні впало. «Я, — каже, — вас давно люблю. Маю в Москві гарну квартиру, там порядкує старенька мама. Ніколи ще не женився». І що я на це мала відповісти? Я попросила дати мені час подумати... А коли він поїхав, на мене напали батьки. Що ти, мовляв, собі вигадуєш? Чекаєш на принца? Та ж тобі вже двадцять чотири роки. Житимеш у Москві, чоловік, очевидно, впливовий, улаштуєшся десь на добрій посаді за своїм фахом, і нам тоді допоможеш. Просто не знаю, Раїчко, що робити. Як ти порадиш?

— А він тобі подобається?

— Я навіть і цього не можу визначити. Чоловік, як чоловік, особливою красою не блискає, але поводиться делікатно...

— Коли ти обіцяла йому дати остаточну відповідь?

— За два місяці, в половині червня, тоді, як у нас буде академічний іспит.

— Ну, що ж, Лідо, це справа твоя. Я не маю права радити ані в ту, ані в іншу сторону.

Джералд летів на Україну, повний світлої пристрасти і надії. Його зовсім не цікавило побачення з товаришем Штерном, хоч це було офіційною причиною поїздки. Перед очима стояла білява голівка з сумішненими устами, з маленькою брунатною цяточкою біля тих безмірно жаданих уст.

Представникові комуністичної партії Америки задалегідь прислали перепустку до «наукового центру», він узяв таксі й дуже швидко туди доїхав, розуміється, відбувши кількаразову перевірку на винницькому шляху.

Приїхав він десь по-полудні, й його зразу ж запросили до службового кабінету товариша Штерна. В кабінеті, крім них двох, нікого не було. Штерн вивчаюче глянув на Джералда й сказав:

— Ви молодець. Працювали бездоганно. Під час наступного з'їзду американської компартії, вас мають обрати на її генерального керівника...

— А звідки ви знаєте, що мають обрати? — здивовано запитав Джералд.

— Знаю. Там будуть наші представники. Ви цим не турбуйтеся. А тепер найголовніше... Кандидатом на президентський пост Америки висунуто особу, всупереч нашому бажанню. Це — запеклий противник СРСР. Ніякого детанта при ньому не буде. Він завжди ставитиме нам дрючки в колеса. Отже, ще до виборів він мусить зійти зі сцени...

— Як?

— Так, як свого часу зійшов Воллес.

— Себто, замах на вбивство?

— Цього особисто від вас не вимагаємо, о, ні! Але ж ви маєте повну змогу підшукати... виконавця, просто

найняти його. Грошей ми не пошкодуємо. І не треба вживати дурацьких пістолів, що роблять шум і гук. Тепер є такі, наче невинні, штрикалки, наладовані, замість куль, відповідною рідиною... Дуже добре діють...

В першу хвилину Джералдові хотілося схопитись зі стільця й дати поличника представникові «центру», але він згадав Раю й спокійно сказав:

— Добре. Зробимо. Тільки я хочу повернутись назад з дружиною...

Штерн посміхнувся.

— Також зробимо. За тиждень, не пізніше. Велілля хоче справити тут, чи вдома?

— Вдома.

— Хай буде так. Документи про шлюб і виїзні документи для дружини одержите в мене. Йдіть, відпочивайте!

Академічний іспит, що відбувався в найбільшій залі Інтербуду, був, справді, імпозантним. За столом сиділи сивоволосі професори-екзаменатори, три випускниці в довгих бальових сукнях і два випускники в чорних смокінгах скромно трималися в окремому ряді, чекаючи на виклик розпорядника.

Джералд слухав і майже не чув незнайомих йому виконавців. Та ось на концертному підвищенні стала Рая. Обличчя її вкрила рожева барва, але рухи були спокійні, впевнені. Що саме вона грала, Джералд не дібрав, та він бачив, як захоплено вслухалася в ті чарівні звуки присутня публіка, як вона, немов підкинута надпотужною пружиною, схопилася з місць і нагородила випускницю гучними оплесками. Рая дістала найвищу оцінку. До неї підходили, вітали, цілували, а Джералд сидів, приголомшений, і в нього мимоволі скотилася з очей скупа чоловіча сльоза.

Він бачився з Раєю до іспиту, питає, як буде далі? Рая нічого не відповіла. «Поговоримо пізніше, хай здам іспит». Оце все, що Джералд від неї мав. А тепер... Що тепер? І раптом він почув:

— А ви навіть не хочете мене поздоровити?

Він не хоче поздоровити... Він би на коліна став перед нею! І тоді згадав. Адже в нього є дарунок. Чи тактовно буде вручити його саме в цю хвилину? Чи не сміятимуться з нього незнайомі йому чужинці? Та біс його бери!

Молодий американець дістав з кишені оксамитну коробочку, відкрив її, і на Раїній руці раптом переливчасто, всіма кольорами веселки, засяяв оздоблений брильянтами, золотий браслет.

Рая почервоніла.

— Ну, для чого це?!

— Так, ні для чого. Якщо не подобається, можете викинути.

Викинути? Чудні ті американці! Рая про таку коштовність ніколи й не мріяла. Але ж треба подякувати. Як? І вона, вже нікого не соромлячись, щиро й ніжно, вперше поцілувала хлопця. А в нього наче вирости міцні білі крила, і йому здалося, що він ось-ось полине над землею...

Батьки Джералда були зачаровані своєю невісткою. Її бездоганна мова, її лагідність і привітність пригортали до неї кожне серце. А коли вона, на прохання всієї родини, виконала кілька музичних шедеврів, старі були просто приголомшені. Що це за чудо? Де воно вродилось отаке, ще ніколи не бачене? Мама сказала Джералдові:

— Сину, я ніколи не втручалася в твої погляди, не забороняла тобі поступати так, як ти вважав потрібним. Але ти знайшов собі достойну дружину, і я хотіла б, щоб твій шлюб був освячений церквою. Я вірила і вірю в Бога, переконана в тому, що саме Бог допоміг нам, колись майже бідним людям, досягти теперішнього достатку. Повінчайся, сину, зроби цю приємність матері...

Джералд знав, що в програму комуністичної партії входить атеїзм, боротьба з усякою релігією, але як

міг він відмовити найближчій і найріднішій людині? Рая поставилася до цієї пропозиції більш-менш бай-дуже, але не суперечила.

— Повінчатись у церкві? Я не знаю, що це таке. Я ж ніколи за своє життя не була в церкві. Проте, якщо хочеш ти і хочуть батьки, хай буде.

Гостей запросили небагато, тільки дальшу рідню й декого з сусідів-фермерів. Нові знайомі — дівчата й молоді жінки одягли Раю, як принцесу. Сліпучо-біла сукня з довгим тренем, розкішний вельон надали їй ще більшої чарівності, здавалося, що це ангел злетів з неба, щоб потішити людські серця. . .

В церкві було повно людей, бож такі події, як весілля, завжди притягають жадібну до різних видовищ людність. Оскільки в Раї не було батьків, її проводив до вінця батько Джералда — сивоусий, ще міцний дід, проводив дуже урочисто, як і належить в таких випадках. Джералд став поруч. Священик запитав по черзі обох: чи вони добровільно одружуються?

— Так, добровільно.

Тоді священик надягнув на пальці молодих золоті обручки, поклав на голови шлюбні вінці-корони.

Коли після вінчання повертались додому, Рая сказала Джералдові:

— Як це гарно! Як підносить душу! І чому в нас скасували цей давній звичай? Чому завели сухий, суто-канцелярійний Загс, де тільки реєструють подружжя, наче пару щойно придбаних тварин. Я тепер ходитиму до церкви кожного свята!

Рая не була білоручкою. Вона охоче помагала свекрусі в домашньому господарстві, хоч та й протестувала:

— Твої пальці, Раю, не для чищення картоплі, і ти цього ніколи не роби. Музикантам це заборонено. Можеш витирати пил з квітів, поливати їх, можеш допомогти батькові розібратись в різних замовленнях і рахунках, а до кухні не втручайся, я впораюсь і сама.

В Америці реклама понад усе. Преса, радіо, телевізія аж по вінця заповнені рекламними оголошеннями, а ще є спеціальні агенти, що рекламують персонально того, чи іншого діяча науки, літератури, мистецтва. Спробуйте ви, наприклад, проникнути в американську пресу, видрукувати в ній якусь свою, навіть дуже талановиту річ. Ні, це вам не вдасться. За короткий час ви дістанете ту річ назад з чемним перепошенням: «Айм сорі!» Тоді ви розшукуєте літературного агента, і з умовою «пів на пів», себто, половиною гонорару йде до його кишені, вручаєте йому свій машинопис. У цьому випадку вам доведеться почекаати трохи довше, але вашої речі вам не повернуть, і ви можете авансом під неї придбати пляшку коньяку і розпити її разом з літературним агентом, коли він принесе вам ваш надрукований матеріал.

Джералд, знаючи американські порядки, не пошкодував коштів для реклами, і незабаром його молодда дружина виступала в Карнегі Гол.

Тяжко почати. Але якщо вже мистець досягнув сцени й показав, справді, високу клясу гри, або співу, то за ним будуть ганятись різні імпресаріо й він може вибирати найбільш вигідний йому контракт.

Так було і з Раєю. Їй пропонували місцеві й закордонні турне, агенти театрів великих американських міст весь час крутилися біля Джералдової фарми, в надії спокусити місис Мек-Кінлі високим гонораром за її виступ. Але Рая та її чоловік не були грошолобами.

— За кордон я покищо не поїду! — твердо вирішила Рая. — А подивитись на Америку цікаво. Чому не подивитись?

Вони з Джералдом об'їхали всі великі міста, грім оплесків скрізь супроводжував юну скрипачку, та часті мандрівки втомлювали, і Рая вирішила так: буду виступати десь раз на місяць, мені і вдома непогано...

Рая поволі входила в американський «спосіб життя», і її надзвичайно дивувала його несхожість із советським. Головно, тут люди жили без якогось натиску згори, не знали обов'язкових приписів (те можна чи-

тати, а того не можна, з тим рекомендується познайомитись, а з тим не рекомендується), крім того, нема тут підозри, косих поглядів, взаємнедовір'я. Часто з Раєю на вулиці вітались і посміхались їй зовсім незнайомі люди. Що це? Чому? Правда, Рая молода й гарна, але вдома цього не було. Там панувала якась напружена серйозність, заклопотаність, переважали здебільшого похмурі обличчя, незалежно від статі й віку. Хіба тільки в Інтербуді лунав невимушений сміх, припускалися жарти, але ж то Інтербуд, зелена оаза серед одноманітної піщаної советської дійсності... Як добре, що Рая вибралася звідти. Вона аж ніяк не відчувала туги за «батьківщиною всіх трудящих», бо ж з неї зробили якусь фортецю, оточену високим муром, з фальшивим прагненням до комунізму, що в нього ніхто не вірить.

Рая навчилася керувати автом і часто їздила по всій околиці, насолоджуючись її чудовими краєвидами. А ввечері родина збиралась разом і розмовляла до пізньої ночі.

— Тебе, Раю, — питав старий, не по-фермерському освічений Мек-Кінлі, — певно вчили, що американці на сто відсотків капіталісти, й крім грошевих, інших зацікавлень не мають. Чи не правда?

— Правда. Так нас учили в школі, на політзаняттях.

— А тепер ти думаєш інакше?

— Я думаю, що нам просто брехали, аби ми, крім советського життя, не хотіли іншого. У нас хворе суспільство, бо йому впоїли ненависть до капіталістичних країн, а насправді, я бачу, що тут більше соціалізму, ніж там, де той соціалізм спеціально будували. Тут безробітні дістають допомогу, за яку спокійно можуть прожити. А в нас офіційно безробіття нема і тому нема й допомоги. Тут люди вільно страйкують, домагаючись поліпшення економічних умов. А спробували б страйкувати в нас. Тут навіть скинули президента, а коли б наслідились скидати нашого Брежнева, то всіх, хто до цього був би причетний, перестріляли б, як

горобців. У нас народ безправний, хоч усе робиться начебто для блага народу.

Джералд мовчав. Він ще не зовсім розчарувався в комуністичних ідеях і мав свою думку щодо советського експерименту, а тим самим не міг звільнитись від уявної його переваги над іншими державними устроями.

Минуло півроку. Здавалося, на життєвому обрії Джералда й Раї не було ніяких хмар, але Рая стала помічати неспокій в очах чоловіка, його безпричинну замисленість, чудні відповіді, не зв'язані з запитанням. . . Що це?

Одного разу Джералд довго не приходив до їхньої кімнати, і Рая, вже в нічному халатику, спустилась на перший поверх та увійшла в бібліотеку, де чоловік займався своїм листуванням. Джералд сидів за столом і розглядав якусь річ. Побачивши Раю, хотів ту річ заховати в шухляду, але не встиг. Рая вже стояла біля нього.

— Що це ти розглядаєш, Джері?

— Подарунок товариша Штерна. . .

— Який подарунок?

— Ти зауважила, що коли ми летіли до Америки, моїх речей зовсім не переглядали. Це тому, що я мав спеціальний документ від вашого КГБ, де було написано: «Обшукові не підлягає». А в оцій подовгастій коробочці. . . чиясь смерть. . .

— Джері, що ти кажеш?!

— Так, моя дружино. Я хотів це від тебе затаїти, але не можу. Надто я тебе люблю! Наша комуністична організація має не допустити до виборів наміченого кандидата в президенти, і ось тут. . .

Джералд не стямився, як подовгаста коробочка опинилась на підлозі, а маленька Раїна ніжка її вмить розчавила.

— Що ти робиш, Раю!

— Визволяю тебе від ганебної обіцянки.

— Але що ж буде далі? Моя пам'ять зберігає ті зловіщі слова Штерна: «Якщо ви присягнули співпрацювати з нами, а потім від цього відмовитесь, або, ще гірше, зрадите наші секрети, виправдання вам не буде, вас чекає смерть».

— Я знаю це кагебівське гасло, але спробуємо його обійти. Ти не робот, а жива людина, і мусиш думати про живе. Обов'язки члена, чи навіть провідника комуністичної партії? А коли я зневірилася в тих, начебо непомильних ідеях? Коли я не хочу більше виконувати ті обов'язки? Хто має право мені наказати? Штерн? Ти ж знаєш, це мій рідний дядько, але я його ніколи не любила й не люблю. На щастя, в Америці нема тваринного обліку громадян. Ми попросимо тата й маму, щоб вони обійшлися покищо без нас, а самі поїдемо... куди хочеш. На гавайські острови, в Аляску. Я в тяжі, і це має бути основною причиною, що ти відійдеш від активної праці в партії. Чи тобі так хочеться бути генеральним керівником?

— Ні, Раю. Від того часу, як ми поженились, я переглянув своє життя, і бачу, що в ньому було багато помилок. Зокрема щодо захоплення совєтською ідеєю... О, вона далеко не бездоганна! Там усе побудовано на політичних розрахунках, на тому, хто кого одурить. Панування комуністичної партії над світом? Для чого? І хто пануватиме? Не народ, а окремі особи, такі, як Штерн і йому подібні. Ти маєш рацію, моя любя. Ми мусимо покищо зникнути з місцевого обр'ю, саме в цей перевиборний час, а далі буде видно.

Напередодні виїзду Джералда й Раї, вона отримала несподівано листа від Ліди. Ліда писала:

«Дорога Раїчко!

Я таки пішла на компроміс із своїм почуттям і виїшла заміж за Гриневича. Спочатку ми жили в Москві, а потім чоловіка virядили до Єгипту, і я поїхала разом із ним. Тут зовсім інакше життя. Люди не пригноблені, як у нас, вони мають свої права і в державному і в особистому житті. Не знаю, яку роль в Єгипті виконує мій чоловік, каже, що явля-

ється тут представником «Внешторгу». До мене ставиться дуже добре, я не маю причини нарікати. Тепер новина: Ти, очевидно, пам'ятаєш ту красуню Бергман, що час від часу приїздила до Інтербуду. Так ось її оголошено поза законом. Себто, не офіційно, бо такі речі в нас засекречені, але я чула від чоловіка. Бергман мала право вільного пересування по всій Європі, то ж вона поїхала до Західної Німеччини, а звідти разом із знаним тобі Левком Остапчуком зникла в невідомому напрямку... Є чутка, що вони в Швейцарії, а насправді, хто зна. Словом, Інтербуд «дав тріщину», і товариш Штерн уже не такий самовпевнений, як був раніше. Напиши, дорога, як ти живеш, чи задоволена зі зміни обставин. Здається, твій чоловік добрий хлопець. Хай доля пішле вам щастя.

Ліда»

За рік Джералд і Рая повернулися з Аляски. Там був непочатий край праці й Джералдові дуже придалися його агрономічні знання.

На руках у Раї спав білявий хлопчик Майк, а вона сама сяяла ще більшою, вже розквітлою красою.

В Америці за той час обрали нового президента, якраз отого, небажаного для ССРСР. І тоді Джералд вирішив раз і назавжди — не повертатись до попередньої політичної праці, жити своїм скромним життям, разом з Раєю ростити сина.

Та й справді, кому потрібна та боротьба з... вітряками? Америка, як давно визнано, країна свободи, ніде в світі не почуває себе людина так незалежно. Думай по-своєму, роби те, що тобі подобається, тільки не вбивай, не кради, і ніхто на тебе не звертатиме уваги, не накаже, щоб ти змінив свої погляди, поведився всупереч особистим переконанням.

Гріхи молодости... Такими «гріхами молодости» вважав Джералд своє захоплення комуністичною ідеєю. «Царства Божого» на землі ніколи не буде. Новіт-

нього Месію дочекаються хіба покоління, що придуть через тисячу років після нас, та й то це під великим знаком запитання. Будь вдоволений тим, що живеш без нужди, що тобі ніхто не заважає користатися з природніх благ і не примушує вірити в те, в що ти не віриш.

Джералд гадав, що про нього зовсім забули, та ось одного погожого весняного ранку біля його житла спинилося таксі, і вже знайомий йому советський товариш Мартінес вітально простягнув руки господарям.

— Добридень, Джералде, добридень Раю! Як почуваете себе?

— Дякуємо, добре.

— А я оце до вас проїздом. Маю відрядження до Чікаго, ну, й схотілось мені відвідати старих знайомих. Вам, Раю, привіт від дядька, а до вас, Джералде, маю конфіденційне доручення. . .

— То, може, спочатку пообідаємо?

— Ні, ні, я не маю багато часу. Ходить у ту ващу затишну тепличну кімнатку, я вас довго не затримаю. А потім пообідаємо.

Минуло півтори години, як обидва чоловіки вийшли. Обід уже давно був готовий. Рая пішла кликати чоловіка й гостя, які чомусь так забарилися.

У тепличній кімнаті Рая побачила жахливу картину. Чоловік лежав на підлозі, мертвий, хоч жодних ознак насильства на його тілі не було.

Мартінес безслідно зник.

Товариш Штерн додержав своєї обіцянки.

М Е С Н И К

Ю. Середянові.

Левкові Званцеву не пощастило з батьками. Всі його ровесники, вихованці дитячого будинку, мали тата, або маму, які рано померли, але про них все таки збереглася в дітей пам'ять. Левко ж не міг похвалитися й тією туманною пам'яттю. Ніхто ніколи не назвав його сином, він чув тільки своє ім'я, часто з додатком «гей, ти, шибенику!», і тому дивився на дорослих людей, як вовчєня, зловлене в лісі і замкнене в клітку.

З роками, коли вже почалася шкільна пора, хлопця невідступно переслідувала думка: Де ж мій рід? Не може бути, щоб я з'явився на світ відокремлено. Ну, померли батьки, але ж, очевидно, лишилась якась рідня, двоюрідні, троюрідні. Чому ж вони ані разу не зайдуть його відвідати?

Левко звертався з цим запитом до вихователів, та вони знизували плечима, мовляв, нічого їм не відомо.

Для кожної людини і для кожної тварини велику ролю відіграє ласка. Ласкою приборкують навіть хижих звірів, привчають їх робити те, чого не домоглися б силою. Хлопець такої ласки не знав. Атмосфера дитячого будинку була суха, «казьонна», там суворо заборонялося порушувати встановлений порядок, усе йшло по дзвонику: вранішнє вставання, сніданок, навчання, обід, відпочинок, спортивні вправи, вечеря, сон.

За різні дитячі витівки карали доганою, позбавленням прогулянок у вихідні дні, а іноді й темним карцером у підвалі будинку, де було вогко й страшно самому. Основний виховний принцип полягав у безкри-

тичному виконанні всіх розпоряджень начальства. в тому, щоб ніхто не виділявся з маси, не міг мати якусь свою окрему думку.

Левко вже в дванадцять років усвідомив істину: хто більше знає, тому більше буде дано. Отож, він учився на «відмінно», і так само на «відмінно» засвоював різні спортові завдання, тренував себе, готувався до змагу з життям . . .

Після здобуття середньої освіти, він зголосився до летунської школи, блискуче закінчив її, пройшов ще курс «високого пілотажу», і його залишили на постійній службі при московському летунському гарнізоні. Під час бучних святкових парадів, вишколені «соколи», як їх називали у військовій частині, дивували й захоплювали публіку своїм, справді бездоганним мистецтвом, роблячи неймовірні «петлі», орудуючи літаком, наче циркові акробати-жонглери велосипедом на арені.

Чи треба згадувати, що Левко давно був прийнятий до партії, що перед ним були відчинені двері до можливих розкошів у межах советської держави. І все ж таки Левкові чогось бракувало. . . Він уперто шукав свою рідню — через знайомих, через газети, сбицяв навіть солідну винагороду тому, хто вкаже місце її перебування.

І ось одного разу, коли Левко відпочивав на лавці в парку імені Горького, підсів до нього якийсь нужденний старець, подивився скоса, кашлянув, і несміливо, наче про військову таємницю, запитав:

— Чи ви, бува, не Левко Шамрай?

— Так, я Левко, тільки ви помилилися з прізвиськом. Я не Шамрай, а Званцев. І звідки ви мене знаєте?

— Знаю. . . Я ховав ващого тата на Воркуті. . .

— Мого тата? Ви? Коли?!

Старець змахнув сльозу з червоनावих, підсліпуватих очей, озирнувся навкруги, і хоч нікого близько не було, пошепки сказав:

— Так ви, справді, нічого не знаєте. А я оце гля-

нув на вас і подумав: мабуть, син того академіка Шам-
рая, бо дуже схожий. . .

Левко присунувся до старця, схопив його за руку.

— Розкажіть, батьку, розкажіть усе, не бійтесь,
я нікому про цю нашу розмову не згадаю й словом.

— А мені вже байдуже, — відповів старець, —
згадаєте, чи не згадаєте. Мої дні пораховані, серце
ледве товчється в грудях, не сьогодні — завтра впаду
на вулиці і — по всьому. Отож, я п'ятнадцять років
тинявся по людоморних сталінських таборах, а на шіст-
надцятий познайомився з вашим покійним татом. Що
то була за людина! Здавалося, що він містив у собі
знання цілого світу, а крім того не було між в'язнями
особи, яка настільки мужньо й гордо несла хрест своєї
мученицької долі. Коли ми з ним ближче познайоми-
лися, він розповів мені про своє особисте життя. Він
очолював високу наукову установу, але чимсь не до-
годив Сталінові, може, й тому, що був українцем, а не
росіянином, і той всенародний кат наказав його ареш-
тувати й заслати. А перед тим, щоб болючіше вдарити
по вашому татові, серед білого дня, на очах у людей,
якесь військове авто забило вашу маму, коли вона пе-
реходила вулицю. Вам тоді було три роки, і ви не мо-
жете того пам'ятати. Отож, ви потрапили до дитячого
будинку під чужим прізвиськом, а тато — академік ру-
бав ліс у Заполяр'ї, перейшов усю каторгу, яку тися-
чекратно проти царського режиму спромоглася вдо-
сконалити советська влада, а зрештою майже осліп,
і на Воркуті, де тоді був і я, віддав Богові душу.

Левко сидів, приголомшений. Ось чому він не мо-
же розшукати свою рідню. Ось де правда про «рідню»
партію, завдяки котрій мільйони пішли в небуття.

— А де ви живете, батьку? — скрикнув Левко. —
Ходіть до мене, я самотній, я вам поможу в усьому,
що вам треба.

Старець похитав головою.

— Ні, сину, я не можу на це погодитись, бо хоч
Сталіна вже нема, але живуть його наслідники, є ще
багато псів-винюхувачів, і вони донесуть, я скомпро-

мітую кожна людину, з якою буду разом мешкати. Тут я проїздом, живу в глушині, як ховрах у норі. Дякую тобі за добре серце!

Левко віддав старцеві всі гроші, які були при ньому, і від того часу загіздила в його душі, як незгасне полум'я, одна думка — помститись.

Але як? Левко перечитав ще раніше декілька заборонених в СРСР закордонних книжок, де в правдивому світлі було показано советський режим, його жорстокість, його повну зневагу до народних вимог і бажань. Взагалі, життєві спостереження на кожному кроці стверджували, що «влада робітників і селян» — це тільки ширма, а за тією ширмою вмостилася купка самовибраних вождів і порядкує так, як їй вигідно. Всесвітня революція? Торжество комунізму? Кому він потрібний? Левкові не доводилось бути за кордоном, але він чув від тих, що там були, яка величезна різниця існує між совтською дійсністю й закордонною. Тут людина не має права на власну думку, їй не дозволено сперечатися, критикувати дії влади, інакше їй зразу пришиють «антинародний виступ» і ізолюють від суспільства. А чи не найбільша трагедія в тому, що зовсім зникло взаємодовір'я. З ким можна поділитися своїми думками поза родину, поза твоїми найближчими? Ні, довіряти не можна нікому.

Багато думок роїлося в Левковій голові, і всі вони були фантастичні, навіть смішні. Час підпільної праці, змов і замахів минув безповоротно, повстання можливі тільки в тих невеличких таборах, де смерть вважається кращим виходом, ніж голодне і холодне, тваринне існування, а тут хто ж відважиться ризикнути своїм життям, якщо йому не загрожує безпосередня небезпека?

★

Хоч невеселі роздуми раз-у-раз навідували Левка, а проте не можна сказати, що він зовсім замкнувся в собі й уникав людей. Молодість вимагала своє, нагадувала, що вона не вічна й треба віддати їй належне,

скористатися з радощів, які можливі тільки в молодому віці. То ж на одному з танцювальних вечорів, де був присутній Левко, його увагу привернула струнка висока дівчина в зеленій сукні, з двома, немодними тепер, косами.

— Хто то? — запитав Левко свого найближчого приятеля, військового інженера Бартоша.

— Дочка заступника міністра військової промисловости. Сподобалась?

— Сподобалась! — щиро відповів Левко. — Тільки ж до неї, мабуть, не підступиш, ач як вона гордо дивиться навкруги.

— Та ні, — заперечив приятель, — якраз у неї нема того зазнайства, що ним відзначаються діти високопоставлених осіб. Хочеш, познайомлю?

Дівчина, справді, нічим не виявила своєї зверхности, потисла руку Левкові, сказала «Майя!» й не довго думаючи, запропонувала:

— Потанцюємо?

Під час танців мало говорять, зате, коли сіли відпочити, Майя влаштувала Левкові цілий іспит. Де ви народились? Де вчились? Чому стали військовим летуном? Чи вам подобається цей фах? Чим ви, взагалі, цікавитесь? Що читаєте?

Левко на всі запитання відповідав стримано. Народився тут, у Москві. Батьків не пам'ятає, бо вони померли, коли Левкові було три роки. Летуном став, бо любить цей фах. Читає переважно російських класиків, а також перекладну літературу...

На ті слова Майя відповіла:

— Я теж більше люблю перекладну літературу, бо в нашій, сучасній, мало що вчитаєш.

Левко мовчав, а Майя казала далі:

— Справді, кому цікаві всі оті пляни, змагання, норми й понаднорми? А в нас ще й досі в моді так звані «виробничі теми», з місцем дії в колгоспі, чи радгоспі. Нудота!

— Де ви вчитесь? — запитав Левко, перериваючи слова Майї на небезпечну тему.

— На геологічному. Я люблю рух і зміну вражень. Коли закінчу навчання, зразу ж упрошуся до якоїсь експедиції.

— В експедиції життя не легке, — зауважив Левко.

— Байдуже! — відповіла Майя і стріпнула косами. — Я не з ніжних, хоч дехто вважає мене за панночку-білоручку. Я й варити вмю. І шити.

— Невже?

Подовгасті, зелені, під колір суконки очі, скосилися на Левка.

— Це вже вас, певно, поінформували про мого високопоставленого батька. А він походить з бідної української родини й прищепив своїм дітям любов до праці.

— З української? — мимохіть, здивовано перепитав хлопець.

— Так. І мама походить з України, а ми, діти, вже народилися в «білокам'яній».

Майя трохи над чимсь поміркувала й довірливо продовжувала:

— Тут четвертина людности — українці. В кожній установі, куди б ви не зайшли, зустрінете наших, так званих, хохлів. А скільки їх було й є «на горі» — Тимошенко, Москаленко, Єременко, Штеменко, Гречко, Підгорний... Хіба всіх перерахуєш?

В Левка ворухнулась симпатія до Майї, а вона говорила далі:

— Ось ви росіянин, Званцев, і вам трудно зрозуміти, що мій голос крови гордий за мою націю. Бач, скільки дала вона непересічних діячів — маршалів, генералів, науковців. А в інших — кишка тонка. Ще Петро Перший мусів запросити з Києва нашого Теофана Прокоповича, аби він підніс на вищій ступінь науку в Московщині. Читали про це?

— Читав.

— Отож. Проте не подумайте, що я зоологічна націоналістка. Для мене всі люди рівні, але... з пісні слова не викинеш.

Після забави, Левко і Майя почали зустрічатись. Вони були майже ровесники, з різницею на два роки, обидвоє енергійні, спостережливі, і не дивина в тому, що їх тягнуло одне до одного, що вони не помічали часу, проведеного разом.

Левкові не раз хотілося признатись Майї, що й він ніякий росіянин, але поруч із цим признанням стало б і все інше: сирітство з вини советської влади, чуже ім'я, а головню — оті безумні мрії про помсту. Зрештою, кому мстити? Режимові? Так, режимові, але ж його не вб'єш з одного пострілу. . . Індивідуальний терор? Глупота! Ще поки виймеш пістоля з кишені, тебе схоплять, і ти зігниєш у тюрмі, нічого не здійснивши. Левкові життя не шкода, але коли б же його було віддано не впусу. А тут ще оця життерадісна Майя, яка просто не дає Левкові замислюватись, термосить його, розважає.

— Левчику, не дуйся, як миша на крупу. Чого тобі бракує? Ось я закінчу університет, а ти з військової авіації перейдеш у цивільну й возитимеш нашу експедицію. Не відпустять? Відпустять! Про це поклопочеться мій тато. Любий! Я ж для тебе не чужа? Ти не маєш іншої?

Мила дівчина. Правда, що кращої дружини Левкові непотрібно, але. . .

— Майя, — спитав одного разу Левко, — твій тато наближений до уряду?

— Як це «наближений»? Він і є в уряді.

— Ні, я мав на увазі інше. Чи він входить у склад політбюра?

— До політбюра не входить. Він видатний фахівець у галузі військової техніки й тому його призначили заступником міністра. Отож, він не належить до вибраних, себто до тих, що керують життям держави.

У Левка відлягло від серця. «Не належить до вибраних», значить, не бере участі в здушуванні вільної думки, у фізичному й моральному пригніченні людей. Ох, ті «законодавці»! Ну, чому б їм не бути добрими? Чому після ката Сталіна не схаменулись і круто не

змінили напрям режиму? Щось починав у тому розумінні Хрущов, та в нього забракло рішучості і він спинився на півдорозі. А теперішні правителі... Хіба в них є людська душа? Хіба вони дбають про щастя народу? Тільки про себе вони дбають і про владу над усім світом. Так і дивляться, де б знайти слабке місце, де б ускочити в чужий город і захопити чуже добро. Їм усе мало, вони хочуть під вівіскою комунізму панувати на всій плянеті, зігнути в баранячий ріг усе покищо вільне людство, як зробили це в СРСР. Добре, побачимо, чи ви безсмертні, а чи такі ж зліплені з тендітного м'яса й кісток, як усі...

Дурна ідея. Маніякальна ідея. Здавна відомо, що один у полі не воїн, і ніхто не оборонить його від загибелі. То ж чи не краще викинути з голови неможливе, жити звичайним життям, ухопивши щматок свого особистого щастя, тим більше, що ось воно в особі ніжної і в той час розсудливої Майї, яка говорила: «Левчику, наше покоління, так звані шестидесятники, не можуть наслідувати батьків і дідів, бо ми не з того матеріалу. Нас не приваблює комунізм у далекому майбутньому, ми не хочемо принести себе в жертву утопії. Але ця доктрина панує, її не можна перекреслити, як не можна пробити лобом стіну. То ж будемо терпіти покищо й поступати за рецептом Остапа Вишні: «На службі не віруємо (в Бога), а вдома віруємо». Будемо сподіватись, що нічого вічного нема й колись настане вік справедливості».

Майїні міркування брали верх. Левко признавав їм повну рацію й майже відмовився від настирливих думок про помсту. Та ось одного дня його запросив до себе Бартош, щоб порадитись у важливій справі... Приїхала з Києва Бартошева сестра з малою, дворічною дитиною — шукати захисту від свавілля місцевої влади. Гарна, із заляканими очима й тремтливою жилкою біля уст молода жінка розповідала братові й Левкові неймовірні речі. Її чоловіка, викладача історії в університеті, за чимсь доносом арештували й обвинуватили в антидержавній діяльності. А його антидер-

жавність полягала тільки в тому, що в них, під час обшуку, знайшли заборонені в ССРСР два чи три твори суцасних еміграційних письменників.

— Я лишилася без засобів до життя, — скаржилася жінка. — Сама працювати не можу, бо нема кому доглянути дитину. Оббивала пороги урядових установ, просила, благала розібратись у явно спровокованій справі чоловіка, але всі відмахуються, мовляв, це не наша компетенція. Писала в Москву, в міністерство освіти, писала на адресу голови Верховної Ради, але жодної відповіді нема й, очевидно, не буде.

— Не зневірюйся, Лідо, — сказав брат. — Тут найвища влада, їй не випадає байдуже ставитись до скарг своїх громадян.

— Не випадає? — пристрасно вигукнула жінка. — Це в теорії, а на практиці. . . Хіба я одна така, що перед нею виросла глуха стіна? Нас тисячі! В Україні якийсь плянований похід проти інтелігенції. Її намагаються ізолювати від суспільства, щоб, бува, не сіяла чужої ідеології, невігідної для влади. Кажуть, після Сталіна життя пом'ягшало. Нічого не пом'ягшало. Беззаконня, як було, так і лишилось.

Левко мовчав, бо чим він міг допомогти, що мав порадити? Адже Москва вже давно на весь світ заявила, що вона «сльозам не вірить», і нема чого розраховувати на її співчуття до покривджених людей.

Столиця ССРСР святкувала чергові роковини жовтневої революції. Безліч плякатів, транспарентів і портретів мертвих та живих вождів, оздоблених рямками з електричних лампочок, було розвішано по всіх площах, вулицях і скверах. Військові і цивільні колони зрання шикувались у призначених для них місцях. Незабаром має початись парада, демонстрація могутності советської держави. Ось на трибуні ленінського мавзолею появились вожді — розцяцьковані орденами й медалями, всім знані постаті. Гримлять численні ор-

кестри. З гуркотом сунуться через Червону площу танки, найновіші вдосконалені ракети — носії масового знищення, попередження й пострах тим, що не хочуть схилитись перед московським чоботом.

Високо в небі, як величезні птахи, попливли військові літаки. Вони притягають загальну увагу. Вони демонструють мистецтво, доступне тільки вибраним. Ось із комбінації літаків вирисовуються літери «СССР». Ось «КПСС». Ось «МОСКВА».

Публіка плескає в долоні, кричить: «Ура!»

Але що це? Один літак відривається від ескадрилі, якусь хвилину кружляє зовсім низько, над багатопверховими будинками, а тоді каменем падає на урядову трибуну.

К І Н Е Ц Ь

З М І С Т :

	стор.:
Передмова	5
Життя	7
Вина і кара	35
Чорна леді	42
Туристична подорож	50
Його високопреосвященство	56
Шляхом найбільшого спротиву	83
Буває й таке	92
Місяченько	97
Дочка Юди	105
Зоряна дівчина	129
Благословенна ялинка	135
Дві любови	142
Інтербуд	152
Месник	187

КНИЖКИ ЦЬОГО Ж АВТОРА:

1. **Пахощі** (Збірка оповідань)
2. **Володар-страх** (Драма)
3. **Поразка маршала** (Збірка оповідань)
4. **Будні советського журналіста** (Спогади)
5. **Чарівна дружина** (Новелі)
6. **Проти шерсти** (Гуморески й сатири)
7. **Записки слідчого** (Спогади)
8. **Між двома смертями** (Повість)
9. **Невигадане** (Збірка оповідань)
10. **Пригоди Рубенса** (Повість)
11. **Хам** (Віршована повість)
12. **Розмова з минулим** (Збірка оповідань)
13. **Сатири** (Збірка сатиричних віршів)
14. **Про радість і біль** (Збірка поезій)
15. **Міркування серйозні...** (Збірка сатир)

Приготовані для друку:

16. **Корабель без керма** (Повість)
17. **Про все потроху** (Гуморески і сатири)

Este libro terminó de imprimirse en
el mes de octubre de 1976 en los
Talleres Gráficos "Dorrego", avenida
Dorrego 1102, Bs. Aires, Argentina.

**Твори українських
письменників для бібліо-
теки українських читачів:**

- Святомир М. Фостун:
«ЗВІДУНИ...»
історична повість . . \$3.—
- Панько Незабудько:
«ХОЛМСЬКІ УСМІШКИ»
гуморист. оповід. \$3.—
- Микола Понеділок:
»ВІТАМІНИ«
гуморески \$3.—
- Алла Косовська:
»ГІРСЬКИЙ ВОВК«
повість про підп. . . \$3.—
- Анатоль Галан:
»НЕВИГАДАНЕ«
оповідання \$4.—
- Марія Остромира:
»У ДОСВІТНЮ ГОДИНУ«
повість \$5.—
- Ярослава Острук:
КОЛИ МЕРКНУТЬ ЗОРІ
роман \$5.—
- Харитон Довгалюк:
»БУРЕВІЙ«
повість \$4.—

*Наші видання можна
набути в усіх українських
книгарнях на еміграції
або у видавництві:*

**Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)
Buenos Aires — Argentina**

